

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

32

1951

(NIEUWE REEKS)

MINISTERIE VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

OUDHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

UIT

HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

TE LEIDEN

(NUNTII EX MUSEO ANTIQUARIO LEIDENSI)

ONDER REDACTIE VAN

DR. W. D. VAN WIJNGAARDEN

Directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

NIEUWE REEKS XXXII

UITGEGEVEN DOOR EN VERKRIJGBAAR BIJ
HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

1951

Copyright 1951 by
Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, Netherlands.
*All rights reserved, including the right to translate or to reproduce this
book or parts thereof in any form.*

~~11371~~

PRINTED IN THE NETHERLANDS

INHOUD

WIJNGAARDEN, W. D. VAN, In Memoriam Dr J. H. Holwerda. Met 1 plaat.	1
Bibliographie van Dr J. H. Holwerda	8
WIJNGAARDEN, W. D. VAN, Een reliëf uit de Saïtische tijd met een voorstelling van Nitocris. Met 1 afbeelding.	15
MODDERMAN, P. J. R., Het oudheidkundig onderzoek van de woongronden in het Land van Maas en Waal. Met 6 afbeeldingen en 1 kaart.	25

IN MEMORIAM DR J. H. HOLWERDA

Schiedam, 3 December 1873—Nijmegen, 4 Maart 1951

Les grandes âmes ne sont pas celles, qui ont moins de passions et plus de vertus que les âmes communes, mais celles seulement, qui ont de plus grands desseins.

LA ROCHEFOUCAULD, *Maximes*

In zijn villa aan de Eversweg tussen Nijmegen en Berg en Dal, gelegen op historische bodem in een aan natuurschoon rijke omgeving, waar hij zijn laatste levensjaren doorbracht, is op Zondag 4 Maart van dit jaar na een langdurige ziekte, toch nog onverwacht in de ouderdom van ruim 77 jaar overleden onze vroegere chef en medewerker dr J. H. HOLWERDA. Op Donderdag 8 Maart heeft de begrafenis, op zijn uitdrukkelijk verzoek, in alle stilte plaats gehad, op de begraafplaats Rhijnhof bij Leiden, waar hij te ruste is gelegd bij zijn vrouw, die hem reeds in 1932 in de dood was voorgegaan. Met hem is een der baanbrekers van het moderne oudheidkundig onderzoek van onze vaderlandse bodem en een der pioniers op het gebied der oudste geschiedenis van ons land heengegaan. In ons museumtijdschrift, waarvan hij van 1920 tot 1938 de redactie gevoerd heeft, en waarvan bijna alle in die jaren verschenen delen getuigen van zijn veel omvattende werkzaamheid, mag een korte schets van zijn leven en werken niet ontbreken, te meer, daar dit leven en werken ten nauwste met het Museum verbonden zijn, dat zozeer de liefde van zijn hart had, dat hij daarvan altijd placht te spreken als van „mijn museum”.

JAN HENDRIK HOLWERDA werd 3 December 1873 te Schiedam geboren, waar zijn vader, dr A. E. J. HOLWERDA, de latere hoogleraar in de archaeologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden en van 1903-1918 directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, toentertijd leraar aan het gymnasium was. De liefde voor de klassieke oudheid heeft hij dus van huis uit meegekregen. Hij bezocht het gymnasium te Leiden en werd 26 September 1892 aan de Leidse Universiteit als student in de klassieke letteren ingeschreven, waar hij studeerde onder de hoogleraren VAN LEEUWEN, HARTMAN e.a. Aan het einde van zijn studiejaren maakte hij met zijn vader, die inmiddels hoogleraar in de archaeologie geworden was, van 22 December 1897 tot 4 Mei 1898 een wetenschappelijke reis naar Italië en Griekenland, waarbij hij de klassieke monumenten door eigen aanschouwing leerde kennen. Hij promoveerde de 25ste September 1899 tot doctor in de letteren en wijsbegeerte op een proefschrift, getiteld: *Quaestiones de re sepulcrali apud Atticos*, waarbij hem het praedicaat cum laude werd toegekend. Ongeveer gelijktijdig daarmede verscheen zijn eerste grote publicatie: *Die Attischen Gräberfelder der Blüthezeit, Studien über die Attischen Grabreliefs*, en een jaar later, in 1900, zijn handboek: *Hellas en Rome*, dat jarenlang voor vele gymnasiasten en studenten hun eerste gids geweest is op het gebied der Griekse en Romeinse archaeologie.

Aanvankelijk scheen zijn ontwikkeling dus geheel en al te gaan in de richting der klassieke archaeologie. Als leraar in de klassieke letteren was hij van 1900 tot 1904 achtereenvolgens verbonden aan de gymnasia van Alkmaar en Schiedam. De 18e Maart 1904 werd hij benoemd tot conservator aan het Rijksmuseum van Oudheden, dat sinds 1902 onder het directoraat van zijn

vader stond. Dit was het begin van een loopbaan als museumambtenaar en archaeoloog, die bijzonder vruchtbaar is geweest voor het Museum en voor de wetenschap. Hij werd speciaal belast met het beheer van de klassieke, de praehistorische en de Nederlandse afdelingen. Reeds in deze eerste jaren, toen het Museum nog in het oude gebouw aan de Breestraat was ondergebracht, ontplooidde hij een grote activiteit. In 1905 verscheen zijn catalogus van het vaatwerk uit Griekenland en Italië, dat door hem opnieuw gedetermineerd en gerangschikt werd, waarbij hij zijn eigen inzichten volgde. Ook het toen nog betrekkelijk weinig omvangrijke materiaal uit ons eigen land, in het Museum aanwezig, trachtte hij voor het eerst te schiften en systematisch in te delen, daarbij de verzameling ordenend volgens een eigen archaeologisch systeem; een catalogus daarvan, samengesteld in medewerking met anderen, verscheen in 1908. In de opstelling der aan zijn zorgen toevertrouwde afdelingen wist hij veel veranderingen en verbeteringen tot stand te brengen.

De 16e Maart 1910 werd hij benoemd tot onderdirecteur van het Museum, en na het aftreden van zijn vader volgde hij dezen de 1ste Januari 1919 op als directeur van deze instelling, welke functie hij bekleed heeft tot 1 Januari 1939, toen hem in verband met het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd eervol ontslag verleend werd. Gedurende de twintig jaren van zijn directoraat heeft hij voor dit Museum zeer veel tot stand gebracht. De verhuizing uit het vroegere gebouw aan de Breestraat naar het tegenwoordige aan het Rapenburg is grotendeels zijn werk geweest. Van 1838 tot 1919 waren de verzamelingen van het Museum ondergebracht in een oud patriciershuis, gelegen aan de Breestraat, waarin thans de belastingkantoren gehuisvest zijn. Jarenlang hebben onze verzamelingen daar samengedrongen gestaan in veel te kleine ruimten, waardoor genieten van de aesthetische kwaliteiten van de kunstwerken wel zeer bemoeilijkt werd en zij eigenlijk alleen als wetenschappelijk materiaal beschouwd konden worden. Het is ons thans een raadsel, hoe in die toch altijd vrij beperkte ruimten deze schatten daar maar enigszins tot hun recht hebben kunnen komen. De Egyptische en de klassieke kunstwerken waren in dit oude gebouw zoveel mogelijk wetenschappelijk geordend, uitnemend gecatalogiseerd, maar er werd geen sfeer aangetroffen, waarin kunst te genieten viel. De ruimten voor de praehistorische en Nederlandse afdelingen herbergden, als men dat zo noemen mocht, een ordeloze verzameling van merendeels verwaarloosde voorwerpen; het volkomen ontbreken van een behoorlijke opstelling maakte het de bezoekers en belangstellenden bijna onmogelijk zich zekerheid over het tentoongestelde te verschaffen.

In deze wantoestand is in 1919 een grote verbetering gekomen door de verhuizing der verzamelingen uit het oude gebouw naar het tegenwoordige aan het Rapenburg, waarin voordien het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie gevestigd was. Op dit gebouw had dr HOLWERDA, toen het beschikbaar zou komen, bijtijds de hand weten te leggen en het is vooral aan zijn initiatief en doorzettingsvermogen te danken, dat reeds van 1914 af gedeelten der Nederlandse afdeling daarheen konden worden overgebracht en dat dit in 1919 geheel betrokken kon worden. De verhuizing is grotendeels zijn werk geweest. Echter moesten nog vele jaren voorbij gaan, eer het sterk verwaarloosde gebouw in staat was aan de verzamelingen behoorlijk onderdak te verlenen. Veel van het werk der inrichting is toen in eigen beheer door het Museum verricht. Toen het Museum in 1924 voor het publiek heropend kon worden, bleek, dat deze nieuwe gelegenheid tot huisvesting het Museum inderdaad in gunstiger conditie had gebracht.

Onder zijn directoraat werden de verzamelingen opnieuw geordend en gecatalogiseerd, zodat het Museum met de voornaamste musea in andere landen kon wedijveren; met de beperkte middelen, die hem ter beschikking stonden, heeft hij de verzamelingen ook in zeer belangrijke

mate uitgebreid. De organisatie van de Nederlandse afdeling is vrijwel geheel aan zijn initiatief te danken; zij omvat grotendeels de resultaten van de door hem, deels met anderen, verrichte opgravingen. Daarnaast streefde hij er naar om ook op andere wijzen het Museum aan zijn culturele taak te doen beantwoorden. Hij begon in 1920 met het organiseren in het winterseizoen van een reeks avondlezingen in het Museum, die sindsdien geregeld gehouden worden en die nog steeds grote belangstelling trekken; aan deze winterlezingen werkten behalve de museum-ambtenaren ook binnen- en buitenlandse collega's, daartoe uitgenodigd, mede. Ter stimulering van het museumbezoek riep hij in 1929 het instituut van de rondleidingsdienst in het leven, waarbij door een aantal jongedames, aan het Museum verbonden, aan de bezoekers op hun verlangens inlichtingen over het tentoongestelde verstrekt werden. Ook dit instituut bleek zeer goed te voldoen, vooral bij het bezoek van schoolklassen. Een grote teleurstelling is het steeds voor hem geweest, dat van de zijde der studenten van de Leidse Universiteit zo weinig belangstelling voor de rijke verzamelingen van het Museum aan den dag werd gelegd, te meer, daar hij zelf ook rechtstreeks bij het universitair onderwijs betrokken was.

De 1ste April 1910 was hij benoemd tot lector in de praehistorische en Romeinse archaeologie aan de Leidse universiteit, welk ambt hij de 20e April 1910 aanvaardde met een rede over de ontwikkeling dezer wetenschappen en tevens over zijn eigen opvattingen betreffende haar theorieën en resultaten. In deze rede zet hij uiteen, hoe hij van classicus tevens praehistoricus is geworden. Dit merkwaardige feit staat niet alleen. Evenals zovelen van zijn Duitse collega's, met wie hij zeer bevriend was, o.a. DRAGENDORFF, KRÜGER en LOESCHKE, allen oorspronkelijk klassieke archaeologen, is hij, omdat voor hem als Nederlander op het terrein der eigenlijke klassieke archaeologie zo weinig practisch werk door opgravingen te doen was, tot de „Römisch-Germanische Archäologie" gekomen; langs die weg is ook het materiaal der praehistorie van de niet-klassieke landen van Europa zijn werkmateriaal geworden. Daarom heeft hij ook steeds betoogd, dat een goed praehistoricus klassiek geschoold dient te zijn; immers in de klassieke wereld staan naast elkaar de literaire en de monumentale overlevering; dit missen wij in de praehistorie, waar wij alleen de monumentale overlevering hebben, en waar wij de historie moeten reconstrueren, zonder dat wij over schriftelijke gegevens beschikken. Kennis van de werkmethode der klassieke archaeologen is dus, zo meende hij, voor de praehistoricus noodzakelijk om hem te behoeden voor voorbarige conclusies.

Als lector heeft hij tot zijn aftreden als zodanig in 1943 elk jaar een kleine groep studenten ingewijd in de geheimen van zijn vak. Bij zijn onderwijs heeft hij er steeds de nadruk op gelegd, dat men onze oudste geschiedenis moet naspeuren niet alleen in de archieven en de kronieken, maar vooral in de bodem, om daar met de spade de sporen te ontdekken, die onze voorvaders daarin nagelaten hebben, een moeilijk vakwerk, dat de moeite echter ruimschoots beloont, omdat de sporen in de bodem niet bedriegen en niet bedorven zijn door de phantasie der overlevering. De sporen in de bodem zijn echter vaak niet minder moeilijk te interpreteren dan geschreven bronnen en ook HOLWERDA heeft bij die interpretatie ongetwijfeld wel eens misgetast, maar in elk geval heeft hij de grote stoot gegeven om het beeld der vroege historie van ons Nederlandse volksbestaan uit de bodem van ons vaderland te doen verrijzen.

Op het voetspoor van de in 1835 veel te vroeg gestorven prof. dr C. J. C. REUVENS is hij een omvangrijke opgravingscampagne in ons land begonnen. Zijn grote betekenis ligt daarbij vooral hierin, dat hij het moderne, wetenschappelijke bodemonderzoek in ons land heeft ingevoerd. Een halve eeuw geleden werden nog vaak oudheidkundige onderzoekingen verricht met geen ander doel dan om een of ander museum of verzameling te verrijken met een aantal op-

merkelijke kunstschaten; om die reden zou men zulke ondernemingen even goed wetenschappelijke rooftochten kunnen noemen. Dit betekent niet, dat er roof in materiële zin bedreven werd, maar bij het graven naar museumstukken werd zoveel onschatbaars vernield aan toekomstige kennis en mogelijk inzicht, dat de term niet te sterk is. In het buitenland echter waren, speciaal bij het onderzoek naar Romeinse overblijfselen in Duitsland, sedert het laatst der 19e eeuw allerlei nieuwe gezichtspunten geopend; men had daar ontdekt, dat menselijk ingrijpen in de natuurlijke grond steeds in zijn sporen is terug te vinden. Daar leerde men, ook op het gebied der praehistorie, de grondsporen niet alleen op te merken en goed zichtbaar te maken, maar ook te verklaren. De moderne archaeoloog is er niet langer op uit aesthetisch bevredigende vondsten te doen al zal hij vreugde gevoelen als er iets bijzonder moois voor den dag komt; hij legt beschavingen bloot en bewaart voor het nageslacht alles wat van waarde zou kunnen zijn, is het niet mogelijk in natura, dan in schetsen en photo's, kaarten en aantekeningen.

Bij bezoeken aan opgravingen in Duitsland leerde HOLWERDA de daar toegepaste nieuwe methoden kennen. Zo maakte hij in 1903 de opgraving van de Romeinse legerplaats bij Haltern aan de Lippe in Westfalen mede en de daar gevolgde opgravingsmethode bracht hij naar ons land over. Deze opgravingen, veelal in het diluviale zand, waren hem een leerschool voor het onderzoek van de op overeenkomstige grond gelegen grafheuvels in onze oostelijke provincies dat hij in 1906 ter hand nam in het Vanenbosch op het Kroondomein bij Hoog-Soeren. Daar lagen verscheidene grafheuvels, waarvan één speciaal de aandacht van H.M. Koningin Wilhelmina getrokken had, zodat H.M. aan dr HOLWERDA opdroeg daar een onderzoek in te stellen. Dit is het begin geweest van een uitgebreide werkzaamheid op het gebied der Nederlandse oudheidkunde. Daarop zijn talloze onderzoekingen alom in den lande gevolgd, die door dr HOLWERDA, nu een modern georiënteerd archaeoloog geworden, geleid werden met alle kennis en al het geduld van een geschakeerd vakmanschap.

Op de Veluwe ontdekte hij nog vele praehistorische grafheuvels, die hij onderzocht. Maar ook verder heeft hij overal in den lande tal van oudheidkundige opgravingen geleid. Algemeen bekend zijn geworden de door hem verrichte onderzoekingen van de hunnebedden in Drente, en van de latere urnenvelden in Noord-Brabant en dat van De Hamert in Limburg. Ook de Romeinse en vroeg-middeneeuwse overblijfselen maakte hij tot voorwerp van zijn onderzoek. Op Arentsburg onder Voorburg legde hij de grondslagen van een Romeinse vesting bloot en voltooide het daar door REUVENS begonnen werk. Op Ockenburgh nabij 's-Gravenhage ontrukte hij een Bataafse nederzetting aan de vergetelheid. Dank zij zijn initiatief werd de Hunenschans nabij het Uddelermeer blootgelegd. Voorts deed hij met dr GOOSSENS archaeologische onderzoekingen in Zuid-Limburg, waar de grondslagen van verschillende Romeinse villa's werden ontgraven. In Twente en Oost-Gelderland werden eveneens wetenschappelijke opgravingen onder zijn leiding gedaan. Van bijzondere betekenis zijn zijn vroeg-middeneeuwse onderzoekingen in Dorestad, in Montferland en te Egmond. Ook Nijmegen en omgeving hebben zijn aandacht gehad. Velen zullen zich nog zijn prachtig onderzoekingswerk op de Kopsche Hof herinneren, waar hij de grondslagen van een inheemse vesting, door hem met het Oppidum Batavorum van Tacitus gelijk gesteld, terugvond; aldus werden wetenschappelijke gegevens verkregen voor de juiste aanwijzing van de plaats, waar Civilis de Romeinse cohorten afwachtte en zijn kamp in vlammen deed opgaan, toen hij voor overmacht zou moeten zwichten. Bij zijn verdere onderzoekingen gelukte het hem de omvang en de begrenzing vast te stellen van de grote Romeinse legerplaats van het tiende legioen op de Hunerberg. Later vond hij op de zuidhelling van het Kopsche plateau het oudste Bataafse dorpje te Nijmegen terug en ten slotte bracht hij in de jaren 1938-1942 op

het landgoed de Holdeurn onder Berg en Dal resten van Romeinse steen- en pannenbakkerijen en pottenbakkersovens aan den dag; dit ter voortzetting en aanvulling van het werk, dat de voormalige conservator van het Rijksmuseum van Oudheden, dr L. J. F. JANSSEN, daar reeds in het midden van de vorige eeuw had verricht.

Door deze en door tal van andere opgravingen is de kennis van de vroegste geschiedenis der beschaving van ons vaderland zeer verrijkt. De zeer belangrijke resultaten, die daarbij verkregen werden, werden steeds in min of meer omvangrijke opgravingsverslagen gepubliceerd. Het is algemeen bekend, dat door anderen voor en na tal van opgravingen zijn verricht, waarvan nimmer goed gedocumenteerde verslagen zijn verschenen. Zulk opgravingswerk staat feitelijk gelijk met vernielen, daar de resultaten voor de wetenschap verborgen blijven en dus verloren dreigen te gaan. HOLWERDA stelde er echter prijs op de resultaten van zijn onderzoekingen zo spoedig mogelijk voor iedereen toegankelijk te maken. Reeds van 1842-1846 gaf de toenmalige conservator van het Museum dr L. J. F. JANSSEN „Oudheidkundige Mededelingen”, van 1855-1859 „Oudheidkundige verhandelingen en mededelingen” uit. Dr HOLWERDA zette het werk van dien verdienstelijken voorganger voort, door van 1907-1913 de eerste reeks en van 1920 af de nieuwe reeks der Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden in het licht te geven, waarin de resultaten van de door hem gedane onderzoekingen openbaar gemaakt werden. Daarnaast zijn tal van publicaties en geschriften van zijn hand verschenen, niet alleen uitgebreide verhandelingen in verschillende periodieken, in populaire of in wetenschappelijke vorm, en talrijke artikelen in dagbladen, maar ook boeken. Men denke daarbij aan zijn werken over Arentsburg en Dorestad en vooral aan zijn standaardwerk: *Nederlands vroegste geschiedenis* (2e druk 1926).

HOLWERDA was de 21ste December 1901 gehuwd met mejuffrouw P. N. JENTINK, dochter van de toenmalige directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, die hem tot haar vroegtijdige dood in Februari 1932 tot grote steun bij zijn werk geweest is, zijn trouwe metgezellin bij al zijn opgravingen. De eerste jaren van zijn museumloopbaan woonde hij te Leiden, aanvankelijk in de Wasstraat, later op de Zoeterwoudse Singel; in 1915 vestigde hij zich te Voorschoten, waar hij voor zich een buitenhuis had laten bouwen, dat naar zijn lievelingshond, waaraan hij zo gehecht was, Nimrodhoeve werd genoemd. Het echtpaar HOLWERDA had geen kinderen. Na het overlijden van zijn vrouw verhuisde hij naar Oegstgeest en na zijn aftreden als directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, einde 1938, naar Nijmegen, waar hij in de bossen van Dommer aan de Eversweg tussen Berg en Dal en Nijmegen voor zich een nieuw landhuisje had laten bouwen, dit mede in verband met het feit, dat hij reeds in 1935 op 62-jarige leeftijd tot directeur van het Rijksmuseum G. M. Kam aldaar was benoemd. Als zodanig bleef hij werkzaam totdat hem met ingang van 1 September 1948, wegens hoge leeftijd, ook uit deze functie eervol ontslag werd verleend. Ook in deze omgeving heeft hij nog vele opgravingen geleid, maar daarnaast bleef hij als directeur zijn zorgen wijden aan het Museum Kam en ook voor dit museum heeft hij tijdens zijn dertienjarig directoraat zeer veel tot stand gebracht. Ook daar heeft hij zich zeer verdienstelijk gemaakt door deze belangrijke verzameling van Romeinse oudheden uit Nijmegen, door de heer G. M. KAM in de loop der jaren bijeengebracht en daarna aan de Staat geschonken, opnieuw te groeperen en op een meer overzichtelijke wijze op te stellen. De inrichting van dit museum had zijn bijzondere aandacht, maar hij had hierbij heel wat moeilijkheden te overwinnen. Het moet voor hem een grote voldoening zijn geweest, dat het gemeentebestuur van Nijmegen in 1938 besloot de verzameling van Romeinse oudheden, eigendom van deze gemeente, te voegen bij de verzameling-Kam, waarmede een reeds lang door velen

gekoesterde wens in vervulling ging. Zijn streven om het museum ook verder aantrekkelijk te maken werd onderbroken door de oorlog in 1940, toen een groot deel der verzamelingen in schuilkelders moest worden ondergebracht. In 1944 liepen museum en verzamelingen belangrijke schade op door herhaalde granaatinslag, toen het gebouw in de gevechtszone kwam te liggen. Vol moed vatte hij in 1945 de moeilijke taak van de restauratie van het gebouw en de wederopstelling der verzameling op, veel heeft hij nog weten te bereiken, maar zijn ideaal: het museum weer voor het publiek te kunnen openstellen, heeft hij niet meer in vervulling zien gaan.

Dat hij ook de inhoud van de aan zijn zorgen toevertrouwde musea voor het onderzoek wist vruchtbaar te maken, bewijzen zijn latere publicaties: *Het laat-Grieksche en Romeinsche gebruiksaardewerk uit het Middellandsche Zeegebied* (1936), *De Belgische waar in Nijmegen* (1941), waarin hij het in de Nijmeegse verzamelingen zo overvloedig aanwezige inheemse Noord-Gallische aardewerk behandelde, en *Het in de pottenbakkerij van de Holdeurn gefabriceerde aardewerk uit de Nijmeegsche grafvelden* (1944), waarin hij het typisch Nijmeegse aardewerk, dat in de tijd van de legerplaats vervaardigd werd, uitgaf.

Door talrijke studiereizen en bezoeken aan de voornaamste musea in het buitenland heeft hij zijn gezichtskring uitgebreid en ook dit is aan zijn werk ten goede gekomen. Hij was lid van verschillende wetenschappelijke genootschappen en instituten in binnen- en buitenland en erelid van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam en van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap te Maastricht. Van de instelling der Rijkscommissie van advies in zake de musea in 1922 af is hij lid van deze commissie geweest. Geen wonder, dat hij hoge onderscheidingen ontving. De Regering erkende zijn verdiensten door de toekenning van de gouden museummedaille en door zijn benoeming tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Voorts was hij in het bezit van de Schumacher-plaquette van het Römisch-Germanische Zentralmuseum te Mainz. Van de Nederlandse Anthropologische Vereniging was hij vele jaren de volijverige secretaris. Deze vereniging heeft jaren achtereen door belangrijke subsidies zijn opgravingen mogelijk gemaakt. Velen, die toenmaals lid dezer vereniging waren, zullen zich nog wel de uitnemend georganiseerde excursies naar zijn opgravingsterreinen herinneren, waar dr HOLWERDA persoonlijk de nodige verklaringen gaf.

Met hem is een tijd van grote werkzaamheid op het gebied der vaderlandse oudheidkunde aangebroken. Zijn baanbrekend werk heeft zijn stempel gedrukt op de eerste helft van onze eeuw. Dit blijkt niet alleen uit zijn regelmatig voortgezet eigen werk, maar ook uit dat van zijn leerlingen, die zijn opgravingstechniek verder ontwikkeld en geperfectionneerd hebben.

De laatste jaren van zijn leven waren allermint een otium. Hij vulde deze met de uitwerking van de door hem verkregen resultaten.

Zietdaar de voornaamste feiten van zijn leven en werken. Dit levensbericht zou echter niet volledig zijn, wanneer daaraan niet enkele woorden werden toegevoegd ter kenschetsing van zijn persoonlijkheid. Het volgende moge dienen om enigszins bij benadering een beeld te geven van zijn persoon. HOLWERDA was wat men een markante figuur pleegt te noemen. Hij imponeerde reeds door zijn forse, krachtige gestalte. Bij een eerste kennismaking werd men getroffen door zijn ietwat strenge, gereserveerde houding. Zijn Friese afkomst verloochende zich niet; hij droeg het merk van zijn gewest. Hij gaf zich niet gauw en niet gemakkelijk. Zijn schuchtere natuur bracht mede, dat hij zich op grote vergaderingen en congressen niet thuis gevoelde; hij nam daaraan ook zelden deel, hoewel hij lid was van talrijke verenigingen en genootschappen, maar hij had zo zijn eigen humoristische kijk op het betrekkelijke nut van veel verenigen en veel vergaderen. Wars van alle ijdel vertoon en gewichtigdoenerij ging hij in eenvoud de weg,

die hij voor zich als de juiste gekozen had en met onverdroten ijver en algehele toewijding kweet hij zich van datgene, dat hij als de hoofdtaak van zijn leven zag.

Ik heb het voorrecht gehad meer dan twintig jaren met hem samen te werken, en daardoor gelegenheid gehad van nabij te leren kennen zijn opmerkelijke activiteit, zijn stuwkracht, zijn helder inzicht en oordeel, zijn groot organisatorisch talent, eigenschappen alle, waardoor hij veel vermocht tot stand te brengen. Altijd werkzaam en ijverig heeft hij zich nauwelijks rust gegund. Hij vergde veel van zijn personeel, maar meer nog van zich zelf. Hij heeft gewerkt zolang hem dit mogelijk was. Hij was een wetenschappelijk werker van groot formaat, zoals uit de lange lijst van zijn geschriften, die hierachter volgt, op overtuigende wijze blijkt, maar tevens was hij, naar de woorden van de Franse moralist, die ik als motto boven dit levensbericht heb geplaatst, een man van „grands desseins”.

Moeilijkheden en teleurstellingen zijn hem natuurlijk niet bespaard gebleven. Maar wie ondervindt die niet? HOLWERDA heeft daar, als ieder mens, ook zijn deel van gehad, maar hij heeft dat alles in het verborgen gedragen; nooit heeft hij over iets aan anderen geklaagd, zich bij niemand ooit beklagd. Diep heeft hem het overlijden van zijn jonge vriend en medewerker dr A. E. REMOUCHAMPS in 1927 getroffen, op wien hij voor de toekomst van het bodemonderzoek in ons land al zijn hoop gevestigd had. Het verlies van zijn vrouw in 1932, die geheel en al opging in zijn werk, heeft een donkere schaduw over zijn leven geworpen. In de winter van 1936-1937 was hij gedurende enige maanden door een ernstige ongesteldheid, waarvan hij slechts langzaam herstellen zou, verhinderd zijn arbeid te verrichten. Maar hij heeft het alles moedig gedragen en heeft na veel inspanning en zorg op hoge leeftijd de voldoening mogen smaken terug te kunnen zien op een rijk en welbesteed leven. Wij, zijn directe medewerkers gedurende vele jaren, en het museum-personeel zullen hem steeds blijven gedenken als een human chef, die een open oog had voor onze belangen en daar ook voor op kwam als het nodig was, en ons volk zal de man niet vergeten, aan wien het zulke grote verplichtingen heeft.

W. D. VAN WIJNGAARDEN

BIBLIOGRAPHIE VAN DR J. H. HOLWERDA

1899	uit:
Quaestiones de re Sepulcrali Apud Atticos (Dissertatie). Lugd. Bat. E. J. Brill	
Die Attischen Gräber der Blüthezeit. Leiden, E. J. Brill	
Παρασκηνια Περιακτοι Παροδοι	Athen. Mitth.
1900	
Homer Ilias, Z 168 H 175	Miscell. Rhein. Mus.
Hellas en Rome (Grieksche en Romeinsche Archaeologie). Leiden, S. C. v. Doesburgh	
1901	
Het vóór-Helleensche Griekenland en de jongste opgravingen op Creta Delphi	Onze eeuw, 1e Jaarg. De Tijdspiegel
Gymnasiaal onderwijs in Alkmaar	Alkm. Crt. Oct.
Boekbespr. MAU, <i>Pompeii</i>	Spectator n. 10
1902	
Een Grieksch Lourdes	Onze Eeuw, 2e jaarg.
Das Epidaurische Abaton	Mitteil. d. Kais. D. Arch. Inst. in Athen. Bd. XXVII
Boekbespr. HAUGNITZ, <i>Der Palatin</i>	Museum
Boekbespr. TRENDELENBURG, <i>Der grosse Altar des Zeus in Olympia</i>	Museum
Boekbespr. KANN, <i>De Jovis Dolicheni cultu</i>	Museum
1903	
Zeehe, Leerboek Oude Geschiedenis (vert. uit het Duitsch). Leiden, S. C. v. Doesburgh	
Zur altgriechischen Tracht	Rhein. Mus. f. Phil. N.F. Bd. LVIII
Boekbespr. v. GELDER, <i>Oude Geschiedenis</i>	Museum
1904	
Die Tracht der archaischen Gewandfiguren	Jahrb. d. Kais. D. Arch. Inst. Bd. XIX
„Troja“. Troja und Ilion. Ergebnisse der Aufgrabungen in vorhist. u. hist. Schichten von Ilion 1870-1894, v. W. Dörpfeld (Athen, bei Beck & Barth)	De Tijdspiegel
Die Tholos in Epidauros	Rhein. Mus. f. Phil. N.F. Bd. LIX
Wonderen	De Nederl. Spectator No. 30
Boekbespr. RHUL, <i>De mortuorum judicio</i>	Museum
Nederlandsche Oudheden	N. Rotterd. Crt. 13 Nov.
1905	
De Egyptische kunst in het Leidsche Museum	Elseviers Maandschr.
Catalogus v. h. Rijksmuseum van Oudheden. Dl. I, Vazen. Leiden, E. J. Brill	
Beschrijving van de Egyptische Verzameling v. h. Rijksmuseum van Oud- heden. Dl. I door Prof. dr. A. E. J. HOLWERDA, dr. J. H. HOLWERDA en P. A. A. BOESER. Leiden	
Het Oud-Grieksche kled en onze moderne modes.	Onze Eeuw, 5e jaarg.
Romeinsche opgravingen in Duitschland	N. Rotterd. Crt. Aug.
1906	
Inleiding tot een archaeologie van Nederland	Onze Eeuw, 6e jaarg.
Critiek op BOELES <i>Friesche Terpen</i>	Bulletin Oudheidk. Bond

- De ceramiek van Griekenland en Italië in het Leidsche Museum van Oudheden. Dl. I-II
 Artikel over terpen
 Opgravingen in Limburg
 Opgravingen Heihof, Valkenburg
 1907
 Holland 1906
- Het Romeinsche landhuis in Nederland. I en II
 Nederland's vroegste beschaving. Proeve van een archaeologisch systeem.
 Leiden, E. J. Brill
 Bijschrift bij Oost Elema's Wierden
 Naschrift over de Wierde van Toornwerd
- Grafheuvels bij Hoog-Soeren
 De Romeinsche hoeve bij den Heihof bij Valkenburg. HOLWERDA en W. GOOSSENS
 Opgravingen in het Klein-duin te Katwijk a. R. J. H. HOLWERDA en N. J. KROM
 Opgravingen te Naaldwijk. J. H. HOLWERDA en N. J. KROM
 1908
 Tumuli bij Nierssen
 Opgravingen bij het Ravenbosch bij Valkenburg. J. H. HOLWERDA, W. GOOSSENS en N. J. KROM
 Bronsdepôtvondst bij Voorhout
 Gids van het Rijksmuseum van Oudheden. Leiden, S. C. v. Doesburgh
 Catalogus v. h. Rijksmuseum van Oudheden, Afd. Praehistorie en Nederlandsche oudheden. J. H. HOLWERDA, M. A. EVELEIN en N. J. KROM.
 Ministerie v. Binnenl. Zaken
 Die Römer in Holland
- Opgravingen bij het Uddelermeer. (Opgravingskamer i. h. Rijksmuseum van Oudheden te Leiden)
 Lugdunum Batavorum en Praetorium Agrippinae
- Oudheidkundige Wandplaat van Nederland, N. HOLWERDA-JENTINK.
 Leiden, S. C. v. Doesburgh.
- 1909
 Hunneschans bij het Uddelermeer, a: De Saksische burcht; b: De praehistorische bevolking aan het Uddelermeer
 Lugdunum Batavorum of Praetorium Agrippinae (opgraving te Voorburg)
 Boekbespr. DÉCHELETTE, *Manuel d'Archéologie*.
 Aan het Uddelermeer
 Lugdunum Batavorum of Praetorium Agrippinae.
- uit:
 Elsevier. XXXI
 N. Gron. Crt. Jan.
 N. Rotterd. Crt. 11 Sept.
 N. Rotterd. Crt. Sept.
- Bericht über die Fortschr. d.
 Röm.-German. Forsch.
 Elsevier's Maandschr. XXXIV
- Gron. Tijdschrift
 Bijdragen tot de kennis v. d.
 Prov. Groningen. Dl. II derde stuk
 *O.M. O.R. No. 1
 id.
 id.
 id.
- O.M. O.R. no. II
 id.
 id.
- Bericht über die Fortschr. d.
 Röm. German. Forsch.
- Bijdragen voor Vaderlandsche
 Geschiedenis en Oudheidkunde, den Haag
- O.M. O.R. no. III
 id.
 Museum
 Elsevier's Maandschr. XXXVII
 Bijdragen voor Vaderlandsche
 Geschiedenis en Oudheidkunde, den Haag

* Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden. Oude Reeks en Nieuwe Reeks.

BIBLIOGRAPHIE VAN DR J. H. HOLWERDA

- 1910
- Opgravingen in de Hertekamp bij Vaassen uit:
O.M. O.R. no. IV
- Opgravingen te Veldhoven (N.Br.). J. H. HOLWERDA en M. A. EVELEIN id.
- Arentsburg bij Voorburg, Bennekom, Lonneker bij Enschede, Noordwijk, Zeeland. J. H. HOLWERDA en M. A. EVELEIN id.
- De ontwikkeling d. Praehistorisch-Romeinsche Archaeologie. Openbare les b. h. aanvaarden v. h. lectoraat i. d. Praehist.-Rom. archaeologie a. d. R. U. te Leiden. Leiden, S. C. v. Doesburgh
- Das alteuropäische Kuppelgrab. Eine Ausgrabung bei Vaassen, Prov. Gelderland in den Niederlanden Praehist. Zeitschr. Bd. II
Heft 3/4
- De coronis sepulcralibus Sertum Nabericum a Phil. Batavis Collect.
- Borma Röm.-Germ. Korresp.blatt.
Jahrg. III. no. 2
- Archaeologische bijdragen tot het „Dalingsvraagstuk” van Holland's bodem Het Gedenkboek van Bemmelen
- Borma Vragen en Mededeelingen op
het gebied der Gesch., taal
en letterkunde. No. 8
- Naar aanleiding van een 1900-jarig jubileum De Tijdspiegel, IIe jaarg.
Het eerste hoofdstuk onzer vaderlandsche geschiedenis De Gids No. 2
- Een Romeinsche stad bij den Haag
- 1911
- Opgravingen bij Nierssen O.M. O.R. No. V
- Praehistorische nederzettingen aan het Uddelermeer id.
- Opgravingen bij het Hanendorp (Emst). J. H. HOLWERDA en M. A. EVELEIN id.
- Opgravingen bij Arentsburg te Voorburg. J. H. HOLWERDA en M. A. EVELEIN id.
- Romeinsche en inheemsche overblijfselen te Beesel (L.) id.
- 1912
- Opgraving aan het Uddelermeer O.M. O.R. No. VI
- Opgraving bij Arentsburg te Voorburg id.
- Opgraving in het Klein-Duin te Katwijk-Binnen id.
- Het Loo, Klein-Boeschoten, Gortel-Elspeet, Bocholtz. id.
- Neue Kuppelgräber aus der Veluwe (Prov. Gelderland in den Niederlanden). Praehist. Zeitschr. IV, Heft 3/4
- Nederland's vroegste geschiedenis in beeld. Oudheidkundige Platenatlas. Amsterdam, S. L. v. Looij
- Ausgrabung des Römerkastells Arentsburg in Voorburg beim Haag Röm.-Germ. Korresp.blatt,
Jahrg. V. No. 5
- De bevolking van ons vaderland De Gids
- 1913
- Opgraving bij Arentsburg te Voorburg O.M. O.R. VII
- De Frisiis Batavisque patriae nostrae incolis Mnemosyne, Vol. XLI
- Opgraving van twee hunnebedden te Drouwen O.M. O.R. VII
- Het urnenveld te Riethoven id.
- Zwei Riesenstuben bei Drouwen in Holland Praehist. Zeitschr. V, Heft 3/4
- 1914
- Over onze hunnebedden, Utrechtsch Genootschap, Utrecht, Kemink & Zoon

- Das grosse Steingrab bei Emmen (Prov. Drenthe)
De methode v.h. Oudheidkundig Bodemonderzoek
Hunnebedden
Het grafveld van Rijnsburg
Boekbespr. DÉCHELETTE, *Manuel d'Archéologie*
Over oude tijden I, Hunnebedden
- Opgraving te Vechten, Utrechtsch Genootschap, Utrecht
1915
Vroeghistorische Nederrijnsche nederzettingen. (Opgraving te Vechten)
- Hyginus und die Anlage der Kastelle
- Das Gräberfeld von „De Hamert“, Well b. Venlo. Leiden, S. C. v. Doesburgh
De bouwers onzer hunnebedden
Vechten. Früh Römisches Kastell u. Flottenstation
Opgraving te Vechten, Utrecht, Kemink & Zoon
De Romeinsche kolonisatie in Zuid-Limburg. Ned. Reisvereniging
Die Niederlande in der Vorgeschichte Europa's. Ausgrabungen und Studien
1916
De Goudsberg bij Valkenburg
- Nederland's oudste geschiedenis in de nieuwe zalen van 's-Rijksmuseum van Oudheden
Een Romeinsche vesting en hare bezetting
- 1917
Een woerd te Rijswijk (gem. Maurik)
- Catalogus der archaeologische verzameling van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, beschreven en van eene inleiding voorzien door Dr J. H. HOLWERDA en Mr. J. P. W. A. SMIT
Oppidum Batavorum
- Verslag betreffende het onderzoek naar de Bataafsche en Romeinsche nederzettingen tusschen Nijmegen en Ubbergen. Juli-Aug.
De Kelten
- De Hunenborg in Twente
- Plinius Nat. Hist. IV 17 106
- Oudh. Mededelingen, XXXII
- uit:
Praehist. Zeitschr. VI
De Bouwwereld
Drentsche Volksalm.
Leidsch Jaarboekje
Museum
Maandblad v. Kweek- en normaalscholen
- Verslag. Ned. Anthropol. Vereeniging
Jahrb. d. D. Arch. Inst. Arch. Anzeiger, 2
- Nieuwe Drentsche Volksalm.
Germania
- Internationales Archiv f. Ethnographie. Suppl. Bd. XXIII
- Katakomben Rome Valkenburg, Gedenkschrift, Amsterdam
Eigen Haard, 42e jaarg.
- De Tijdspiegel, 's-Gravenhage
- „Gelre“ Vereenig. tot beoefening v. Geld. Gesch., Oudheidkunde en Regt., Arnhem
- Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, den Haag, Martinus Nijhoff
Gemeenteblad van Groningen no. 19
Bijdragen v. Vaderlandsche Geschied- en Oudheidkunde, den Haag, Nijhoff
Versl. en Med. Vereen. tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Gesch. Verslagen en Mededeelingen. 33e stuk, 2e rks. 9e stuk
Korresp.blatt d. Röm.-Germ. Komm. Heft 1

- Oppidum Batavorum
 uit:
 Korresp.blatt d. Röm.-Germ.
 Komm. Heft 4
- Boekbespr. DONALD-ATKINSON, *The Romano British Site on Lowbury Hill in Berkshire*
 Korresp.blatt d. Röm.-Germ.
 Komm. Heft 5
- 1918
 De ontgraving van het grafveld van Haarle bij Ootmarsum in 1917
 Verslagen en Mededeelingen Ov.
 Regt en Gesch.
 De Tijdspiegel
 Publications de la Société Hist.
 et Arch. dans le Limbourg,
 54me année
 De Tijdspiegel
 Leidsch Jaarboekje
- „De Westersche kwestie”
 De Romeinsche „tempel” van het Ravenbosch bij Valkenburg
 Rostra Gymnasiorum. 12. Jan.
 10e Jaarg. no. III
 Korresp.blatt d. Röm.-Germ.
 Komm. d. Arch. Inst. Heft 2.
 De Tijdspiegel
 Bijdragen en Mededeelingen der
 Vereeniging „Gelre” dl. XXII
- C. J. C. Reuvens. 1818-1918
 De Wassenaarsche heuvel
 Nederland's vroegste geschiedenis. 1e druk, A'dam, S. L. v. Looij
 De stad van Claudius Civilis
- Die Batavenstadt und das Legionslager der Legio X in Nijmegen
- Aardewerkkunst I, II
 Montferland
- De stad der Bataven en de Romeinsche vesting te Nijmegen. Leiden,
 E. J. Brill
 1920
- De Batavenstad en de vesting der legio X bij Nijmegen
 Romeinsch Castellum te Heerlen (L.)
 Saksische burchten in Nederland
 Egmond
 O.M. N.R. I
 id.
 O.M. N.R. I.
 id.
- Verslag over de opgraving te Vechten. Utrechtsch Genootschap, Utrecht,
 Kemink & Zoon
- Boekbespr. C. SCHUCHHARDT, *Alt-Europa*
 Egmond
 „Oude wegen”
 Germania
 N. Rotterd. Crt. 26 Oct.
 De Kampioen XXXVIII
- 1921
- De Linge
 De Batavenburcht en de vesting der Legio X te Nijmegen
 Verslag over de opgravingen te Vechten. Utrechtsch Genootschap, Ke-
 mink & Zn.
 Vechten
 O.M. N.R. II
 id.
- 1922
- Die Häuser der Bataven
 Die „Perioden” der Hallstattkultur und ihre Datierung
 Germania, Jahrg. V
- 1923
- Romeinsche legerplaats bij Ermelo
 Arentsburg. Een Romeinsch militair vloodstation bij Voorburg. Uitgege-
 ven vanwege het Min. van O., K. en W. Leiden, E. J. Brill
 O.M. N.R. III
- Die Römer in Holland
 O.M. N.R. IV
- De Leidsche Burcht
 XV. Bericht d. Röm.-Germ.
 Komm.
 Leidsch Jaarboekje
- 1924
- De Franken in Nederland
 De Leidsche Burcht
 De kerk te Egmond
 O.M. N.R. V
 id.
 id.

- Geschiedkundige atlas van Nederland. Oudheidkundige kaart van Nederland. Den Haag, M. Nijhoff
- Opgravingen te Rijssen. Deventer, J. de Lange
- De oude bevolking van Gelderland
1925
- Terra Sigillata van Lezoux
- De binnenduinen bij „den Ruigen Hoek”
- Germaansche grafplaatsen en templa a. het urnenveld bij Rijssen
- Nederlands eerste koopstad (Dorestad)
- Nederlands vroegste geschiedenis. 2e druk, Amsterdam S. L. v. Looij
- Germanische „templa”
- Fr. KOEPP en F. OELMANN, *Erklärung z. d. Abhandl. v. J. H. Holwerda: die Römer in Holland*. Protest van dr. J. H. HOLWERDA
- Aus Holland
- 1926
- Saksische gravenburchten in Nederland
- Nieuwe fragmenten uit Lezoux
- Een zeldzame vaas van terra sigillata
- Een grafveld bij Putten
- 1927
- Afbeeldingen van de Brittenburg
- De Rijnvesting van Karel den Groote
- Roomburg
- 1928
- Dr. A. E. Remouchamps. 1892-1927
- Romeinsche villa bij Buchten (L.)
- Nederzetting bij Stein aan de Maas
- Een Germaansch oppidum bij Stein
- Het grafveld van Wageningen
- Dr. A. E. Remouchamps
- 1929
- Die Katastrophe an unserer Meeresküste im 9. Jahrhundert
- 1930
- Romeinsch kunsthandwerk uit Heerlen
- Opgravingen van Dorestad
- Ascloa
- Dorestad en onze vroegste middeleeuwen. Leiden, A. W. Sijthoff
- Dorestad en onze vroegste middeleeuwen, BEEKMAN en HOLWERDA
- 1931
- „Woonkuilen” op de Veluwe
- Een vondst uit den Rijn bij Doorwerth
- Romeinsche sarcophaag uit Simpelveld
- Oudheidkundige verschijnselen in Overijssel
- 1932
- De sarcofaag van Simpelveld en het Romeinsche leven in Limburg
- uit:
- „Gelderland”
- O.M. N.R. VI
- O.M. N.R. VI
- id.
- Haagsch Maandblad, Dl. IV, no. 5
- Studien z. vorgesch. Archäol. A. Götze zu seinem 60. Geburtstage, herausgegeben van H. Mötefindt. Leipzig, C. Kabitsch
- XVI. Bericht d. Röm.-Germ. Komm.
- XVI. Bericht d. Röm.-Germ. Komm.
- Holland Express XIII
- O.M. N.R. VII
- id.
- id.
- O.M. N.R. VIII
- id.
- id.
- O.M. N.R. IX
- id.
- id.
- id.
- id.
- Leidsch Jaarboekje
- O.M. N.R. X
- O.M. N.R. XI
- id.
- id.
- Tijdschr. Kon. Aardrk. Gen. 2e Serie, dl. XLVII, afl. 3
- O.M. N.R. XII
- O.M. N.R. XII Suppl.
- id.
- „Overijssel”
- Revue Belge d'archéol. et d'hist. de l'art. Bruxelles, Paris

- 1933
Romeinsch miniatuur-castellum in Heumensoord
Der römische Sarcophag von Simpelveld
Twentenaren als Romeinsche hulptruppen in Engeland
- 1934
Een vroeg Gallisch vorstengraf bij Oss (N.Br.)
Ein hallstattzeitliches Fürstengrab bei Oss in Holland
- 1935
Die Tungrischen Stämme am Niederrhein
Geschiedenis van Nederland Dl. I Oude Geschiedenis
- 1936
De grachten der Castra Leg. X te Nijmegen
De nederzetting te Naaldwijk
Het laat-Grieksche en Romeinsche gebruiks aardewerk uit het Middellandsche-Zeegebied in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Uitgegeven vanwege het Departement van O., K. en W. 's-Gravenhage
- 1938
Een Bataafsch dorp op Ockenburgh bij den Haag
Romeinsch Nijmegen. Nijmegen, N.V. Uitgeverij „De Gelderlander”
Verslag van de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging te Leiden 1913-1938
Ein merkwürdiger Töpfer „belgischer Ware”
De „Moles Drusi”
- 1939
Zwei neue Inschriftsteine aus Holland
- 1940
Het Museum voor Romeinsch Nijmegen. Rijksmuseum G. M. Kam. Lochem, Gelderland
- 1941
Beschrijving van de verzameling van het Museum Kam te Nijmegen. De Belgische waar in Nijmegen. Department v. O., K. en C.
- 1942
Het Rijksmuseum G. M. Kam
- 1943
Een Bataafsch dorpje bij Oppidum Batavorum uit de jaren v. Chr. geb.
- 1944
Het in de pottenbakkerij van de Holdeurn gefabriceerde aardewerk uit de Nijmeegsche grafvelden
De Holdeurn bij Berg en Dal, centrum van pannenbakkerij en aardewerkindustrie in den Romeinschen tijd. J. H. HOLWERDA en W. C. BRAAT
- uit:
O.M. N.R. XIV
Jahrb. d. D. Archäol. Inst. Arch. Anzeiger 1/2
Gedenkboek J. H. van Heek, ter gelegenheid van zijn 60e verjaardag. Enschede
- O.M. N.R. XV
Festschrift zum 70. Geburtstag von Hans Seger. Mitt. d. Schlesischen Altertumsvereins. Bd. 5
- O.M. N.R. XVI
Geschiedenis van Nederland, uitgegeven d. Prof. Dr. H. Brugmans. Dl. I, Amsterdam
- O.M. N.R. XVII
id.
- O.M. N.R. XIX
Festschrift für Aug. Oxé Socius, Kerstnummer
Germania, Jahrg. 23, Heft 1
- Tijdschrift van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming. No. 1.
- O.M. N.R. XXIV
- O.M. N.R. XXV Suppl.
- O.M. N.R. XXVI Suppl.

EEN RELIEF UIT DE SAITISCHE TIJD MET EEN VOORSTELLING VAN NITOCRIS

Het vorige jaar werd in de kunsthandel te Parijs voor het Museum aangekocht een rechthoekige plaat van bruine zandsteen met in het midden een voorstelling in reliëf van een vrouw, zittend op een troon. De plaat is 45 cm. hoog en 49,5 cm. breed. Aan de rechterzijde bevindt zich in een omlijsting van twee verticale stroken, elk bestaande uit twee parallel lopende lijnen, een verticale hiëroglifische inscriptie, bevattende twee namen in cartouches. De inscriptie luidt aldus:

„...*Moet-meri Neith-ikrt* ^{nh}tj nswt sst Psmtk Amon...

In deze kolom ziet men onder de naam Psmtk nog de eerste tekens van de naam van de god Amon, die waarschijnlijk aangevuld moet worden met „meri”, als bijstelling bij de koningsnaam: „de geliefde van Amon”. Deze tekst, aldus aangevuld, luidt dan in vertaling: „Moet-meri Nitocris, zij leeft, dochter van de koning van Opper-Egypte Psamtik, de geliefde van Amon”.

Bovenaan links zijn in cartouches twee namen aangebracht, waarvan de bovengedeelten ontbreken. De naam links heeft ongetwijfeld in zijn geheel geluid als die in het opschrift rechts bovenaan: „*Moet-meri Neith-ikrt*”. Alleen het benedengedeelte van deze naam is bewaard gebleven; van het bovengedeelte zijn nog over de beide t's, de slotletters van Neith en Moet, benevens een klein gedeelte van deze tekens zelf. Het teken „meri” heeft waarschijnlijk horizontaal boven deze beide tekens gestaan. Onder deze naam, als in de rechter kolom: „^{nh}tj” (zij leeft). Van de naam rechts: „*šp-en-oepet*” (= *sjep-en-oepet*) is alleen de eerste letter š verloren gegaan.

Geheel links is nog een gedeelte van een offertafel te zien met de daarop uitgestalde gaven, als een geplukte gans en enkele broden.

Het middengedeelte wordt ingenomen door de voorstelling van een naar links gerichte vrouw, zittend op een kubusvormige zetel met een korte rugleuning, waarover een kussen hangt; zij is gekleed in een lang, nauwsluitend gewaad en draagt om de hals een halskraag. In de rechterhand houdt zij als waardigheidsteken een voorwerp, dat gewoonlijk een waaier genoemd wordt. De linkerhand houdt zij naar voren gestrekt. Het lange haar valt af over borst en schouders. Over het hoofd ligt een gierenkap, die van voren niet eindigt in een gierenkop, maar in een uraeusslang. Op deze kap rust een laag voetstuk, waarop zich twee hoge veren verheffen, die slechts gedeeltelijk bewaard zijn gebleven (afb. 1).

Duidelijk is, dat dit reliëf deel moet hebben uitgemaakt van een groter geheel, waarschijnlijk van een tempelwand, en dat voorstellingen en teksten zich hebben voortgezet op andere stenen platen, die boven- en onderaan en links bij dit stuk hebben aangesloten. Zo moeten zich boven de namen van Nitocris en Sjep-en-oepet ook de titels van de betreffende personen bevonden hebben. Over de herkomst van dit stuk kon ons echter niets met zekerheid medegedeeld worden. Dit is te meer te betreuren, waar het hier toch wel een uit historisch oogpunt belangrijk stuk betreft. Immers blijkt de namen, in de cartouches vervat, wordt hierop voorgesteld de dochter van koning Psamtik I, de eerste koning der 26e dynastie, het z.g. Saitische koningshuis, dat van

663-525 vóór Chr. over Egypte regeerde. Deze dochter Neith-ikrt, gewoonlijk met de vergriekste vorm daarvan: Nitocris, aangeduid, heeft een rol van betekenis in het politieke leven van haar tijd gespeeld. Wij kennen haar van tal van andere monumenten. Zij heeft behoord tot die reeks van hooggeplaatste vrouwen van vorstelijken bloede, die sinds het einde van het Nieuwe Rijk

Afb. 1

te Thebe als priestervorstinnen resideerden en daar als de aardse gemalinnen van de god Amon beschouwd werden, ja, daar de godheid vertegenwoordigden.

De eerste, die de aandacht vestigde op dit merkwaardige instituut, was ADOLF ERMAN; hij deed dit in 1885 naar aanleiding van een ontdekking, gedaan door G. SCHWEINFURTH in Wadi Gasoes, van een voorstelling van Nitocris, waarbij deze, begeleid door haar vader Psamtik I en door de toenmalige priestervorstin van Thebe Sjep-en-oepet eer bewijst aan de goden Amon-

Re en Min¹⁾. Na hem heeft in 1889 MASPÉRO een uitvoerige verhandeling over de positie van deze vorstinnen geschreven²⁾. Nieuw licht werd op dit instituut geworpen door de ontdekking, in 1897 te Karnak door G. LEGRAIN gedaan, van een stèle van rode graniet, waarop de installatie van Nitocris, dezelfde, die op ons reliëf afgebeeld is, als priestervorstin verhaald wordt; in 1904 werd te Karnak door LEGRAIN wederom een stèle, ditmaal van albast, gevonden, waarop de installatie van Anch-nes-nefer-ib-re, de opvolgster van Nitocris, beschreven wordt. De eerste stèle is door LEGRAIN gepubliceerd en door ERMAN vertaald en van een commentaar voorzien³⁾; de tweede stèle is door Maspéro uitgegeven⁴⁾. Deze beide stèles zijn voor ons van groot belang voor onze kennis van de chronologie dezer Thebaanse vorstinnen en van de politieke rol, die zij te Thebe speelden. Beide teksten zijn door BREASTED in vertaling opgenomen in zijn *Ancient Records of Egypt*⁵⁾. In 1940 verscheen van de hand van C. E. SANDER HANSEN te Kopenhagen een monographie, waarin hij de geschiedenis van deze priestervorstinnen van het begin van het Nieuwe Rijk af tot aan het einde van de Saïtische tijd toe benevens de godsdienstige en politieke betekenis van het door haar beklede ambt uiteenzet⁶⁾.

Het is niet de bedoeling hier in den brede in te gaan op de geschiedenis en de betekenis van dit instituut. Dit is voldoende geschied in de genoemde publicaties, waarnaar ik belangstellenden in dit onderwerp moge verwijzen. Voor het recht verstaan van ons reliëf is het echter wel van belang de voornaamste punten even aan te wijzen. In twee perioden der Egyptische geschiedenis treden deze priestervorstinnen bijzonder op de voorgrond. De eerste maal in het begin van het Nieuwe Rijk. Wij ontmoeten dan op de monumenten van Thebe vrouwen van koninklijke huize of gekozen uit de locale aristocratie, die in de cultus van Amon een priesterlijk ambt bekleden. Zij zijn meestal de gemalin van de regerende vorst en worden tegelijk als de wettige aardse gemalin van de god Amon beschouwd. Als zodanig dragen zij, in verbinding met de titulatuur van koningin, ook de titel van *hmt-ntr* (godengemalin). Haar taak was het de priester in zijn werk ter zijde te staan als tempelmusiciennes door de verzorging der gewijde muziek en in de cultus met het sistrum in de hand de god Amon met muziek te eren. Haar waardigheid wordt van moeder op dochter overgeërfd, met dien verstande, dat moeder en dochter vaak tegelijkertijd de titel *hmt-ntr* kunnen dragen. Dank zij deze titel hadden de koninginnen een invloed, die op zijn minst gelijk was aan die van haar echtgenoten. De beide eerste „godengemalinnen” Ahhotep I en Ahmes-nofert-ari, de gemalin van Ahmose en de moeder van Amenhotep I, in het bijzonder schijnen juist daardoor een belangrijke politieke rol gespeeld te kunnen hebben. De betekenis van Hatsjepsoet onder de eerste Thoetmosiden is voor een groot deel te danken aan haar godsdienstige functies. Later verbleekt de betekenis van de rol der

1) G. SCHWEINFURTH, *Alte Baureste und hiërographische Inschriften im Uadi Gasus* (Abhandlungen der königl. Akad. der Wissenschaften zu Berlin, 1885-1886, S. 13) mit Bemerkungen von Prof. AD. ERMAN (S. 17).

2) G. MASPÉRO, *Les momies royales de Deir-el-Bahari* (Mémoires de la mission archéol. fr. au Caire, T. I, 1889, p. 748-764).

3) G. LEGRAIN, *Stèle de Psamtik Ier et de Nitocris* (Aeg. Z. XXXV, 1897, S. 16-19); AD. ERMAN, *Die Adoption der Nitocris* (Aeg. Z. XXXV, 1897, S. 24-29); AD. ERMAN, *Aegyptische Chrestomathie*, Berlin 1904, No. XXX, Text S. 83, Kommentar S. 39.

4) G. MASPÉRO, *Deux monuments de la princesse Ankhnasnofir-ibri* (Annales du Service des ant. de l'Égypte, T. V, 1904, p. 84-92).

5) J. H. BREASTED, *Ancient records of Egypt*, T. IV, 1906, p. 477-488, § 935-938 en p. 503-506, § 988 A-J.

6) C. E. SANDER HANSEN, *Das Gottesweib des Amon*, Kopenhagen, 1940; vgl. ook: B. H. STRICKER, *Aanteekeningen op Egyptische litteratuur- en godsdienstgeschiedenis*, blz. 68 (Oudheidk. Mededeelingen N.R. XXV, 1944).

hmt-ntr; in de latere tijden van het Nieuwe Rijk zijn de godengemalinnen minder goed bekend, al zijn zij er wel geweest.

Een bijzondere betekenis krijgt dit instituut wederom aan het einde van het Nieuwe Rijk, toen het koningschap zo zeer verzwakt was en de macht van de hogepriester van Amon zo zeer toegenomen, dat ten laatste Heri-hor, die toenmaals deze waardigheid bekleedde, de troon besteeg. Daarmede was aan de eenheid van Egypte een einde gekomen en Thebe tot een onafhankelijke priesterstaat geworden. De ondergang van het centrale koningschap en de machtsontplooiing van de hogepriester van Amon te Thebe veroorzaakten vele verwickelingen met in de Delta residerende koningen der 21ste Tanitische en 22ste Boebastidische dynastieën, die ten slotte de macht van de hogepriester beknot en het gezag in handen van de hogepriesteres gelegd hebben, die daarmede tot een theocratische vorstin werd. Zo treffen wij in de Ethiopische en Saïtische perioden te Thebe dan een reeks hogepriesteressen aan, die een rol van betekenis spelen in de Egyptische binnenlandse politiek; zij treden dan als zelfstandige vorstinnen op en als onafhankelijke heersersessen; zij zijn dan alleen in naam de gemalinnen des konings, maar geen van haar heeft een aardse koning gehuwd en daardoor onderscheiden zij zich van haar voorgangsters. Als goddelijke gemalinnen bleven zij toegewijd aan Amon en huwden daarom niet. In deze tijd dragen zij naast de titel van *hmt-ntr* (godengemalin), ook die van *dwst-ntr* (godenvereëster), die in de 20ste dynastie in gebruik komt, waaraan later nog die van *drt-ntr* (godenhand) toegevoegd wordt. Bovendien bezitten zij de titel van hogepriesteres van Amon (*hm-ntr-tpj-n-Amon*) en een volledige koninklijke titulatuur. Haar staat, de oude, heilige stad Thebe met het omliggende gebied vormde in Egypte een enclave, een theocratische staat en geestelijk vorstendom, dat door de plaatsvervangster op aarde van de god Amon, zijn aardse gemalin bestuurd werd. Naast haar bekleedde de hogepriester van Amon een volkomen ondergeschikte positie; hij bezat geen politieke invloed. De bijzondere positie van deze priestervorstinnen blijkt wel duidelijk uit het monument van Wadi Gasoes, waar drie van haar: Amenardis I, Sjep-en-oepet II en Nitocris genoemd worden, terwijl men anders in dergelijke opschriften de naam van de regerende koning pleegt aan te treffen.

De overdracht van haar ambt geschiedde nu niet meer volgens afstamming, maar door adoptie. De opschriften op de beide door LEGRAIN gevonden stèles bewijzen, dat dit de normale wijze van opvolging was in de Ethiopische en Saïtische perioden. Elke priestervorstin adopteerde als erfgename van haar titels en functies nog tijdens haar leven een jonge koningsdochter, die sindsdien haar dochter genoemd werd, terwijl zij zelf als haar moeder beschouwd werd. Deze adoptie geschiedde echter niet vrijwillig. De op elkander volgende koningshuizen van die tijd hebben er naar gestreefd dit priesterlijk vorstendom, dat een enclave vormde in hun gebied, aan zich te verbinden, althans invloed op de gang van zaken in deze kleine staat te verkrijgen. Het grote geestelijke gezag, dat nog altijd van de oude rijkstempel te Thebe uitging, alsook het reusachtige vermogen van de tempel van Amon waren van een niet te onderschatten betekenis. Dit kon men bereiken, doordat men een koningsdochter uit het regerende vorstenhuis liet adopteren door de priestervorstin van Thebe, ook al behoorde deze tot een voorgaande dynastie. Wij weten uit de documenten, dat dit enkele malen achtereen is geschied.

Toen de Ethiopische koning Pi-anchi omstreeks 720 vóór Chr. Egypte veroverde trof hij te Thebe aan als priestervorstin Sjep-en-oepet I, een dochter van koning Osorkon III van de 23ste dynastie, die te Boebastis in de Delta regeerde. Om met een schijn van recht het beheer over het vermogen van Amon te verkrijgen, dwong hij haar zijn zuster Amenardis te adopteren als dochter en toekomstige opvolgster. Deze, een dochter van de Ethiopische koning Kasjta,

noemt sindsdien Sjep-en-oepet I haar moeder; zij volgde haar ook inderdaad op als Amenardis I en nam op aandrang van de Ethiopische koning Taharka als dochter en toekomstige opvolgster aan diens zuster Sjep-en-oepet II, een dochter van koning Pi-anchi. Deze is haar adoptiefmoeder inderdaad opgevolgd en nam als dochter en toekomstige opvolgster wederom een prinses uit het Ethiopische vorstenhuis aan, een dochter van koning Taharka, genaamd Amenardis II. Deze is haar adoptiefmoeder echter nooit opgevolgd, want inmiddels had zich de situatie in Egypte grondig gewijzigd 7).

Nog in 655 vóór Chr. werd de Ethiopische koning Tanoet-amon in Thebe als vorst erkend, zij het dan ook slechts nominaal; doch ook aan deze nominale erkenning kwam weldra een einde. Psamtik I, vorst van Saïs, had in 663 vóór Chr., een einde gemaakt aan de Assyrische overheersing van Egypte; hij streefde er naar geheel Egypte onder zijn gezag te brengen. Tijdens deze Assyrische overheersing was het gebied van Thebe onder het gezag van de Ethiopiërs gebleven; daar regeerde toen de priestervorstin Sjep-en-oepet II, geassisteerd door haar aangenomen dochter Amenardis II, respectievelijk dochters van de Ethiopische koningen Pi-anchi en Taharka. De aanwezigheid te Thebe van vertegenwoordigsters der oude overwonnen Ethiopische dynastie kwam, zoals vanzelf spreekt, niet overeen met de politiek van Psamtik I. Hij kon echter niet eenvoudig de priestervorstin, die in Boven-Egypte een belangrijke geestelijke autoriteit bezat en een politieke rol van betekenis vervulde, uit Thebe verdrijven. Het probleem was netelig, maar niet nieuw. Het had zich immers reeds vroeger voorgedaan, toen Thebe door Pi-anchi veroverd werd. Was het toen door deze Ethiopische koning op deze wijze opgelost, dat hij zijn zuster Amenardis I liet adopteren door de daar regerende priestervorstin Sjep-en-oepet I, dochter van koning Osorkon III, Psamtik I nam zijn toevlucht tot dezelfde oplossing; hij liet zijn dochter Nitocris adopteren door de regerende priestervorstin Sjep-en-oepet II, dochter van Pi-anchi.

Maar de situatie was voor hem ingewikkelder dan voor Pi-anchi. In de eerste plaats had Sjep-en-oepet II reeds een Ethiopische prinses geadopteerd als toekomstig opvolgster, in de tweede plaats was Psamtik I feitelijk nog geen meester van Boven-Egypte. De boven reeds genoemde, door LEGRAIN in 1897 ontdekte stèle verhaalt ons, hoe Psamtik I deze zaken in het 9e jaar van zijn regering geregeld heeft. Uit dit opschrift blijkt, dat de installatie van Nitocris tot opvolgster van Sjep-en-oepet werd voorbereid door langdurige onderhandelingen, die aan deze ceremonie zijn voorafgegaan, waarbij, zoals men tussen de regels door kan lezen, beide partijen hun belangen verdedigen. En het resultaat daarvan, dat in de adoptie van de Saïtische prinses zijn bekroning vindt, draagt onmiskenbare trekken van een politieke overeenkomst. Bij de erkenning van de feitelijke machtsverhoudingen geeft het aan het Saïtische koningshuis de opperheerschappij in handen, garandeert echter het voortbestaan, althans voor het uiterlijk, van de tot dan toe bestaande locale machten. Sjep-en-oepet heeft blijkbaar het voorstel van Psamtik I noode moeten aanvaarden, op voorwaarde, dat zij het grootste deel van haar privileges in Boven-Egypte mocht behouden. Een open vraag blijft het, of de Saïtische koning zich

7) E. A. W. BUDGE, *A history of Egypt*, Vol. VI, Londen, 1902, p. 204; W. M. FLINDERS PETRIE, *A history of Egypt*, Vol. III, Londen, 1905, p. 332-334; *The Cambridge ancient history*, Vol. III, 1925, p. 286, 294, 307; H. KEES, *Zur Innenpolitik der Saïtzeit* (Nachrichten v. d. Gesellschaft d. Wissenschaften zu Göttingen, Phil. Hist. Klasse, Neue Folge, Fachgruppe I, Band 1, 1934-1936, S. 95-100; DRIOTON-VANDIER, *Les peuples de l'orient méditerranéen*, T. II, L'Égypte, Paris, 1946, p. 548, 589; G. LEFEBURE, *Histoire des grands prêtres d'Amon de Karnak*, Paris, 1929, p. 35-39 en p. 219-221; H. KEES, *Der Götterglaube im alten Aegypten*, Leipzig, 1941, S. 223, 350, 358, 367.

daarmede ook invloed op het bestuur van de Boven-Egyptische landsdelen verzekerd heeft. Formeel duurden de toestanden uit de Ethiopische tijd voort. Sjep-en-oepet was en bleef in elk geval te Thebe geen alleenheerseres; zij behield de macht in geestelijke zaken, de wereldlijke macht berustte bij de gouverneur van Thebe, een zekere Mont-em-hat, een machtig man en favoriet van Taharka, die er in geslaagd was om zich in zijn functie te handhaven onder de verschillende centrale regeringen, die elkaar waren opgevolgd en die daar een soort van plaatselijke dynastie had gesticht. Hieruit en uit andere gegevens blijkt, dat ondanks het streven naar staatkundige eenheid toch onder Psamtik I enkele feodale plaatselijke dynastieën bleven voortbestaan.

Deze stèle, de z.g. adoptie-stèle van Nitocris, heeft veel licht verspreid over de dynastieke verhoudingen in de Ethiopische en Saïtische perioden; haar ontdekking was bijzonder welkom wegens het gebrek aan andere gelijktijdige monumenten uit deze perioden. Het begin van het opschrift is verloren gegaan, daar de kop van de stèle is afgebroken en ontbreekt. Nu begint de tekst midden in een toespraak van Psamtik I tot zijn hof, waarin hij dankbaar erkent, hoeveel weldaden Amon hem bewezen heeft, en zijn plan aankondigt om uit erkentelijkheid voor wat deze voor hem gedaan heeft, zijn dochter aan Amon te schenken. Hij meent wel, dat hij het in zijn hand heeft om de regerende priestervorstin van Thebe af te zetten, maar hij verklaart, dat hij niet gewelddadig tegen de toenmalige functionaresse wil optreden. Hij geeft de voorkeur aan de legale weg en zal zijn dochter door Sjep-en-oepet laten adopteren. Het hof antwoordt met de gebruikelijke lofprijzingen.

De koning is, waarschijnlijk om politieke redenen, zelf niet naar Thebe gekomen om daar de hulde der priesters in ontvangst te nemen. In het 9e jaar van Psamtik I vertrekt Nitocris met een plechtig escorte onder leiding van Sma-tawi-tef-necht, de gouvvrst van Heracleopolis, die de honneurs van haar vader waarneemt, per schip van Saïs naar Thebe, waar zij als erfgename en toekomstige opvolgster van Taharka's zuster met gejuich ontvangen en naar Sjep-en-oepet geleid wordt. Daar wordt haar het eigendom van Sjep-en-oepet II overgedragen en worden haar bovendien de rang en de positie toegezegd van haar, die haar adopteerde, wier naam zij tevens als bijnaam naast de hare aannam: Sjep-en-oepet III. Aan het opschrift wordt een volledige lijst van haar vermogen toegevoegd. De tekst, die de ceremonie der adoptie verhaalt, wordt gevolgd door een inventaris van de goederen, die aan Nitocris worden gegeven. Deze goederen kwamen haar toe, deels van haar adoptiefmoeder en van de clerus van Amon, anderdeels van haar vader, de koning, en van de voornaamste heiligdommen van de Delta en van Midden-Egypte. Zij bestonden uit terreinen, gelegen in verschillende gouwen van Boven-Egypte en van de Delta, en van inkomsten in natura. Van de eerste adoptiefdochter van Sjep-en-oepet II, de Ethiopische prinses Amenardis II, dochter van Koning Taharka, zal verder geen sprake meer zijn; zij is het slachtoffer geworden van deze politieke overeenkomst en moest uit politieke overwegingen plaats maken voor een spruit van het nieuwe koningshuis. Zolang de Ethiopiër Taharka het te Thebe voor het zeggen had, bleef zijn dochter adoptiefdochter der priestervorstin, die echter op zijde geschoven werd voor de dochter van de zegevierende Psamtik I. Op deze wijze wettigde Psamtik I zijn aanspraken op Thebe en verkreeg hij langs wettige weg de contrôle over de eigendommen van de tempel van Amon en verzekerde hij zijn familie de opvolging in de functie der priestervorstinnen.

Daarmede was Thebe onder de heerschappij der Saïtische koningen gebracht. De Ethiopiërs schijnen niet meer getracht te hebben Thebe terug te winnen. Door de voortgezette politiek van adoptie van koningsdochters door de priestervorstin van de stad van Amon bleef het jaren-

lang tot op de verovering van Egypte door de Perzen in 525 vóór Chr. onder heerschappij van Psamtik I en zijn opvolgers. Echter bleef de status van Thebe precies dezelfde als onder de Ethiopiërs. Het ambt dezer priestervorstinnen verleende haar voor dit deel van het land een ten minste nominale onafhankelijkheid.

Zoals de wandvoorstelling van Wadi Gasoes ons leert, volgde Nitocris nog jong, althans gedurende het leven van haar vader Psamtik I (663-610 vóór Chr.), haar adoptiefmoeder Sjep-en-oepet II, toen haar tijd gekomen was, op als priestervorstin. Het jaar van de dood van Sjep-en-oepet II en van de installatie van Nitocris als haar opvolgster is echter onbekend. Nitocris Sjep-en-oepet III heeft een hoge leeftijd bereikt; zij leefde tot in het vierde jaar van koning Apriës (584 vóór Chr.). Enkele jaren vóór haar dood, in 593 vóór Chr., heeft zij op haar beurt de dochter van koning Psamtik II, Anch-nes-nefer-ib-re, zonder twijfel op verlangen van haar vader, geadopteerd, die na haar dood als laatste van deze reeks priestervorstinnen van Thebe dit ambt heeft bekleed. Deze heeft gedurende de lange regering van koning Amasis (569-525 vóór Chr.) te Thebe geheerst en heeft geleefd tot aan het einde der 26e dynastie, tot aan de komst der Perzen in Egypte (525 vóór Chr.), toen Cambyses ook aan dit geestelijk vorstendom een einde heeft gemaakt. Ook zij moet dus de hoge leeftijd van omstreeks 80 jaren bereikt hebben. Het is de tweede adoptie-stèle, door LEGRAIN in 1904 te Karnak gevonden, die ons deze laatste adoptie verhaalt en ons de chronologie der beide laatste Thebaanse priestervorstinnen leert kennen.

Voor de hiëroglifische namen en de volledige titulatuur dezer priestervorstinnen moge verwezen worden naar de verschillende koningsboeken⁸⁾. Hieruit blijkt tevens, dat de moeder van Nitocris was de gemalin van Psamtik I, Mehit-en-oesecht. Overal, waar op de monumenten Nitocris Sjep-en-oepet II „haar moeder” noemt, moet dit opgevat worden als „haar adoptiefmoeder”, zoals dat ook het geval is met haar voorgangster en opvolgster.

Wij kennen deze priestervorstinnen ook door een aantal andere monumenten. Zij hebben zich op het gebied der bouwbedrijvigheid niet onbetuigd gelaten en ook de beeldhouwkunst heeft zich met haar bezig gehouden. In de tempel van Medinet-Haboe bevindt zich de dodentempel van Amenardis I met daarbij aansluitend drie kapellen van Sjep-en-oepet II, Nitocris en Mehit-en-oesecht, de gemalin van Psamtik I⁹⁾. De wanden daarvan dragen reliëfs, deze vorstinnen voorstellende voor verschillende goden. Een reliëf van bruine zandsteen, dat zich op de zuidelijke wand van de kapel van Sjep-en-oepet II bevindt is afgebeeld door VON BISSING in zijn *Denkmäler*¹⁰⁾. Het stelt Sjep-en-oepet II voor, terwijl zij, naar links gericht, een dodengebed uitspreekt voor Toem, Anoebis en haar voorgangster Amenardis I. Treffend is de overeenkomst in voorstellingswijze met de afbeelding van Nitocris op ons reliëf: een nauwsluitend gewaad, lang haar, dat in de nek en op de borst afhangt, een gierenkap met uraeusslang en twee hoge veren op het hoofd. Bovendien beeldt VON BISSING daarbij een uit twee stukken samengevoegd en door hem in de kunsthandel verworven reliëf af, dat zich voorheen in zijn bezit bevond. Het toont Sjep-en-oepet II, bijna geheel gekleed als op het vorige reliëf, terwijl zij door de god

8) C. R. LEPSIUS, *Königsbuch der alten Aegypter*, Berlin, 1858, Taf. XLVI, no. 617; Taf. XLVII, no. 619, 640; Taf. XLVIII, no. 641, 646; BRUGSCH-BOURIANT, *Le Livre des rois*, Le Caire, 1887, p. 109, 110, 115-117; E. A. W. BUDGE, *The book of the kings of Egypt*, Vol. II, London, 1908, p. 48, 67-68, 73, 77, 80-82, 84, 87, 89; H. GAUTHIER, *Le Livre des rois d'Égypte*, T. IV, Le Caire, 1915, p. 8-12, 19-22, 25-28, 83-86, 101-103.

9) K. BAEDER, *Aegypten und der Sudan*, 1913, S. 310; G. JÉQUIER, *Les temples ramessides et saïtes*, Paris, 1922, Pl. 77-79; PORTER-MOSS, *Theban temples*, Oxford, 1929, p. 175-177; *Excavation of Medinet-Habu*, Vol. I, U. HÖLSCHER, *General plans and views*, 1934, Pl. 1, 7, 9, 10 en 37 B.

10) F. W. VON BISSING, *Denkmäler ägyptischer Skulptur*, München, 1914, Taf. 99.

Amon omarmd wordt. Het is niet onmogelijk, dat dit reliëf uit dezelfde kapel afkomstig is ¹¹).

Ten Noorden van de grote tempel van Amon te Karnak liggen bij de tempel van Ptah enkele kapellen, die uit de tijd van de priestervorstinnen dateren en die afbeeldingen in reliëf bevatten van Sjep-en-oepet II, Nitocris en Anch-nes-nefer-ib-re ¹²).

Van belang zijn in dit verband ook de graven van een aantal personen, die tijdens deze priestervorstinnen te Thebe het hoge ambt van major-domus hebben vervuld, o.a. die van Aba, Pabasa en Harwa, welke gelegen zijn in el-Asasif ¹³), en dat van een hofdame van Nitocris, genaamd Irtoeroe, gelegen achter het Ramesseum ¹⁴).

De beeldhouwkunst heeft ons een aantal vrijstaande beelden van deze priestervorstinnen opgeleverd. Groot is ook hier de overeenkomst in voorstellingswijze, vooral wat de tooi betreft, tussen deze beelden onderling en tussen deze en de reeds besproken afbeeldingen op de reliëfs. Telkens keren de gebogen waaier en gierenkap met uraeusslang en hoge verenkroon terug. De hoge verenkroon ontbreekt soms, omdat die afzonderlijk uit ander materiaal (waarschijnlijk brons) vervaardigd was, maar dan toont toch een rechthoekig gat boven op de schedel, dat deze er oorspronkelijk op bevestigd geweest is. In het museum te Berlijn bevindt zich het houten beeldje van koningin Ahmes-nofert-ari, een der oudste van deze reeks priestervorstinnen met een waaier in de linkerhand, een gierenkap op het hoofd; de verenkroon ontbreekt ¹⁵).

In het museum te Cairo bevindt zich een albasten beeldje van Amenardis I, dochter van Kasjta en zuster van Taharka; het rust op een voetstuk van zwarte graniet; het werd door Mariette te Karnak gevonden. Wij zien hier dezelfde tooi als bij Nitocris op de afbeelding van ons reliëf: het lange, nauwsluitende gewaad, de waaier in de linkerhand, de gierenkap met uraeusslangen op het hoofd. Op de schedel bevindt zich een voetstuk, bestemd voor de kroon of de verentooi, welke nu ontbreekt; dit voetstuk is omgeven door een krans van uraeusslangen. Midden in het voetstuk is een rechthoekig gat, waarin de kroon van twee hoge veren bevestigd is geweest ¹⁶). Eveneens in het museum te Cairo bevindt zich een beeldje van fayence uit Karnak, helaas in zeer slechte toestand, dat ons Amenardis toont op de knieën van Amon; op een symbolische wijze wordt hierin tot uitdrukking gebracht de mystieke band, welke deze priestervorstinnen verbindt met haar goddelijke gemaal ¹⁷).

11) F. W. VON BISSING, *Denkmäler ägyptischer Skulptur*, München, 1914, in de tekst bij Taf. 99. Het stuk was van 1924-1938 met de gehele verzameling van de heer VON BISSING opgesteld in het Museum Carnegielaan 12 te 's-Gravenhage. De huidige verblijfplaats is mij onbekend.

12) K. BAEDEKER, *Aegypten und der Sudan*, 1913, S. 265; A. MARIETTE-BEY, *Karnak*, 1875, p. 75-77 en Pl. 56; G. JÉQUIER, *Les temples ramessides et saïtes*, Paris, 1922, Pl. 79, 1-3; M. Pillet, *Une chapelle de Nitocris* (*Annales du service des antiq. de l'Égypte*, T. XXV, 1925, p. 23-24); PORTER-MOSS, *Theban temples*, Oxford, 1929, p. 7, 63-66.

13) K. BAEDEKER, *Aegypten und der Sudan*, 1913, S. 293; A. WIEDEMANN, *Geschichte Aegyptens von Psammetich I bis auf Alexander den Grossen*, Leipzig, 1880, S. 143; *The Cambridge Ancient History*, Vol. III, 1925, p. 318-319; PORTER-MOSS, *The Theban necropolis*, Oxford, 1927, p. 69, no. 36; p. 71, no. 37 en p. 165, no. 279.

14) PORTER-MOSS, *The Theban necropolis*, Oxford, 1927, p. 193, no. SS.

15) H. FECHHEIMER, *Kleinplastik der Aegypter*, Berlin, 1921, Abb. 91.

16) F. W. VON BISSING, *Denkmäler ägyptischer Skulptur*, München, 1914, Taf. 64; SCHAEFER-ANDRAE, *Die Kunst des alten Orients*, 3e Auflage, Berlin 1925, S. 434¹; C. DE WIT, *Oud-Egyptische kunst*, Antwerpen, 1946, blz. 216.

17) G. LEGRAIN, *Statues et statuettes* (*Cat. gén. d. antiq. égypt.*), Le Caire, 1914, no. 42199 en pl. VII; H. FECHHEIMER, *Kleinplastik der Aegypter*, Berlin, 1921, Taf. 112; C. DE WIT, *Oud-Egyptische kunst*, Antwerpen, 1946, blz. 216.

Vrijstaande beelden, in dezelfde stijl als dat van Amenardis, bevinden zich nog in het museum te Cairo van Sjep-en-oepet, de dochter van Pianchi, van grijze graniet, en van Anch-nes-nefer-ib-re, van groene basalt¹⁸). Naamloze beelden, die ongetwijfeld ook priestervorstinnen van deze tijd voorstellen, zijn het beeldje van groene steen in het museum te Berlijn en dat van porfyryr in het Vaticaanse museum te Rome, beide met een waaier in een der handen¹⁹).

Bovendien zijn ons zowel van Nitocris als van haar opvolgster Anch-nes-nefer-ib-re de zware, stenen sarcophagen bewaard gebleven; op het deksel daarvan worden zij in vol ornaat in reliëf afgebeeld; die van de eerste bevindt zich in het museum te Cairo, die van de tweede in het Brits Museum te Londen²⁰).

De afbeelding van Nitocris op ons reliëf komt stilistisch geheel overeen met de overige afbeeldingen in reliëf van haar en de andere priestervorstinnen. Deze reliëfs vertonen hetzelfde karakter, dat men ook bij de andere reliëfs van deze tijd kan opmerken. Zij zijn nabootsingen van de reliëfs van het Nieuwe Rijk; wij zien hier hetzelfde archaïserende streven naar de eenvoud van de kunst van oudere perioden. Bij de vrouwen kleeft het gewaad als het ware aan het lichaam; de armen en de handen zijn lang en dun gevormd; de reliëfs zijn uitermate vlak en plastisch weinig uitgewerkt. De figuren lijken daardoor meer op tekeningen; ongetwijfeld moesten de kleuren, die verloren zijn gegaan, er meer uitdrukking aan geven. Dit alles is kenmerkend voor de Saïtische stijl en men zou op grond daarvan geneigd zijn om aan te nemen, dat de wortels van de Saïtische kunst in Thebe liggen, waar zij reeds ten tijde van de Ethiopische overheersing haar voorbereiding vond.

Opvallend is, dat er een zekere eenheid is in de voorstellingswijze van de dracht en de tooi dezer priestervorstinnen, zowel op de reliëfs als bij de vrijstaande beelden. Zij zijn aan deze dracht en deze tooi, die zij uit hoofde van haar ambt dragen, terstond te herkennen. Dracht en tooi zijn ontleend aan de priestervorstinnen, die in het begin van het Nieuwe Rijk tevens koninginnen waren. Zowel Nitocris als de andere priestervorstinnen van deze tijd dragen de hoge, dubbele veren kroon, die op haar betrekking tot de god Amon wijst, en de gierenkap met uraeus-slang. Dit laatste stuk moeten wij ons in werkelijkheid denken als een metalen hoofdtooi in de vorm van een vogel, wiens lichaam de schedel geheel omhult, terwijl de vleugels zich beschermend over de zijden van het hoofd uitbreiden²¹). Deze gierenkap herinnert aan Moet, de hemelse gemalin van Amon, wier vertegenwoordigster op aarde de priestervorstin is. Dank zij deze verbinding met de godin Moet nemen de priestervorstinnen vaak ook een bijzondere naam, met Moet samengesteld, aan bij de ambtsaanvaarding, zoals ook bij Nitocris het geval is, die zich Moet-meri (de geliefde van Moet) noemt.

Tot de ambtsdracht en de ambstooi dezer priestervorstinnen behoort, behalve de gierenkap met uraeusslang en de hoge veren kroon, soms nog aangevuld met de zonnescijf tussen twee

18) G. LEGRAIN, *Statues et statuettes* (Cat. gén. des antiq. égypt.) Le Caire, 1914, no. 42200 en no. 42205, pl. VIII en XII.

19) H. FECHHEIMER, *Kleinplastik der Aegypter*, Berlin 1921, Taf. 101; SCHAEFER-ANDRAE, *Die Kunst des alten Orients*, 3e Auflage, Berlin 1925, S. 434; BREASTED-RANKE, *Geschichte Aegyptens*, Wien, 1936, Abb. 155.

20) MASPÉRO-QUIBELL, *Guide to the Cairo Museum*, Cairo, 1903, p. 30, no. 37; G. DARESSE, *Notes et remarques*, Rec. de Trav. Vol. XX, 1898, p. 83; A general introductory guide to the Egyptian collections in the British Museum, London, 1930, fig. 107 en 214, en p. 389; E. A. W. BUDGE, *The sarcophagus of Anch-nes-ra-nefer-ab*, London, 1885; C. E. SANDER-HANSEN, *Die religiösen Texte auf dem Sarg der Anchnesneferibre*, Kopenhagen, 1937; E. A. W. BUDGE, *Egyptian sculptures in the British Museum*, London, 1914, Pl. XLV en XLVI.

21) Zie bv. bij koningin Teje (H. SCHAEFER, *Amarna in Religion und Kunst*, Leipzig, 1931, Tafel 2).

horens, ook nog een voorwerp, dat zij als teken van haar waardigheid in een der handen houden. De verklaring van dit voorwerp is onzeker. Veelal wordt het gelijk gesteld met het voorwerp, dat de god Osiris en ook de koningen, als teken van hun macht, in de hand houden, dat in het Egyptisch „nechacha” heet en dat voor een geesel, dorsvlegel of waaier wordt aangezien²²). De verklaring van NEWBERRY, dat het een soort gomhengel zou zijn, ter inzameling van ladanum, een soort wierook, heeft veel bestrijding gevonden²³). Merkwaardig is wel, dat de vorm van het voorwerp in de handen der priestervorstinnen meestal in zover afwijkt van die van het gewone type, voorkomend als waardigheidsteken bij Osiris en de koningen, dat het geen scherpe, doch een afgeronde hoek vertoont, en dat het gebogen handvat eindigt in een sierlijke bloemkelk, hoewel daarnaast ook de gewone vorm voorkomt, b.v. bij Anch-nes-nefer-ib-re op het deksel van haar sarcophaag. In elk geval is de bedoeling een soort sceppter weer te geven, waarvan de steel uit buigbaar materiaal bestond.

Waar het ons niet mogelijk was om enige zekerheid te verkrijgen over de afkomst van ons reliëf, mogen wij afkomst daarvan uit een der Thebaanse kapellen te Medinet-Haboe of Karnak, hier boven besproken, wel voor waarschijnlijk houden. Ook in het Brits Museum te Londen bevinden zich enkele zandstenen platen met de naam van Anch-nes-nefer-ib-re, afkomstig uit een dezer kapellen te Thebe²⁴). Het zou interessant zijn om na te gaan, of zich daar ter plaatse of mogelijk in een ander museum nog reliëfs bevinden, die aansluiten bij ons reliëf. De publicaties bieden daarvoor echter niet genoeg materiaal. Wel kan men aan de hand van de koningsboeken enige aanvullingen maken bij de hiëroglifische teksten op ons reliëf. Zo zal boven de naam in cartouche, links, van Nitocris gestaan hebben: *dwꜣt-ntr*: „de godenvereester”, boven de naam in cartouche daarnaast van Sjep-en-oepet: *mwtꜣ hmt-ntr*: „haar (adoptief)moeder was de godengemalin”, boven de naam in cartouche van Nitocris in de kolom rechts wederom: *dwꜣt-ntr* „de godenvereester”, en onder de naam van Psamtik: *meri Amon* „de geliefde van Amon”, zoals reeds opgemerkt is, of in meer uitgebreide vorm: *meri Amon-Re nb nꜣwt tꜣwi rdj ꜥnh* „de geliefde van Amon-Re, de heer van de tronen der beide landen, begiftigd met leven”.

W. D. VAN WIJNGAARDEN

22) ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch der aegyptischen Sprache II, Leipzig, 1928, S. 306; A. H. GARDINER, Egyptian Grammar, 2e ed., Oxford-London, 1950, p. 510, S. 45.

23) P. E. NEWBERRY, The so-called “flail” or “scourge” (Journal of Egypt. Arch. XV, 1929, p. 86-94); K. SETHE, Urgeschichte und älteste Religion der Aegypter, Leipzig, 1930, S. 66, noot 1; L. KEIMER, Bulletin de l’inst. fr. d’arch. or. XXXI, 1931, p. 216-218.

24) A guide to the Egyptian galleries of the British Museum (Sculpture), London, 1909, p. 225, no. 812 en 813.

HET OUDHEIDKUNDIG ONDERZOEK VAN DE OUDE WOONGRONDEN IN HET LAND VAN MAAS EN WAAL

Door het onderzoek van de Stichting voor Bodemkartering in het Land van Maas en Waal is wederom een belangrijke bijdrage geleverd tot de kennis van de bewoningsgeschiedenis in onze rivierkleigebieden. Nadat tot nu toe de Bommelerwaard ¹⁾, de Over- en Neder-Betuwe ²⁾, de Maaskant in Noord-Brabant ³⁾, het Land van Heusden en Altena ⁴⁾, alsmede een gedeelte van het Utrechtse rivierkleigebied ⁵⁾ zijn onderzocht, is door de bodemkartering van het Land van Maas en Waal een fraaie aaneensluiting verkregen tussen de reeds onderzochte gebieden. Hoewel wij thans dus de beschikking beginnen te krijgen over een uitgestrekt areaal, moeten eerst de Tielerwaard en de overige Utrechtse rivierkleigronden zijn gekarteerd, eer wij de meer algemene vraagstukken zullen kunnen overzien. Deze worden hier dan ook buiten beschouwing gelaten.

De steeds voortgaande kennis van de bodemkundige opbouw der rivierkleigronden maakt een differentiatie tussen stroomruggronden uit verschillende perioden mogelijk. De archaeologische vondsten hebben het hare daartoe kunnen bijdragen. Het is voor een groot deel te danken aan de onverflauwde belangstelling van de karteringsleider Ir L. J. PONS, dat dit bodemkundig-archaeologisch resultaat kon worden geboekt. Wij uiten hierbij gaarne onze erkentelijkheid voor zijn voortdurende medewerking.

Het onderzochte gebied wordt begrensd door het Maas-Waal kanaal in het oosten en door de dijken langs Waal en Maas tot Heerewarden. Ten oosten van het genoemde kanaal zijn nog gronden onder Nijmegen gekarteerd. Oudheidkundige vondsten zijn in dit laatste gebied niet gedaan, omdat de zandgronden de oude woonsporen minder gemakkelijk verraden dan de rivierkleien. Hierna komen wij op deze kwestie nog terug. Bovendien doet zich een groot bezwaar voor in het jarenlange gebruik van stadscompost rondom Nijmegen, waardoor het ondoenlijk is om met schervenvondsten van het oppervlak een aanwijzing voor oude bewoning te verkrijgen.

OUDERE ONDERZOEKINGEN

Het beeld, dat bij bestudering van de bestaande literatuur over de archaeologie van Maas en Waal wordt opgeroepen, verschilt niet onbelangrijk van hetgeen door ons onderzoek naar voren is gekomen. Het buitengewoon sterk inheemse karakter, dat de bewoning uit de eerste

---

1) MODDERMAN, P. J. R., 1949. *Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in de Bommelerwaard boven de Meidijk*, Bull. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 6e serie. Jrg. 2, p. 191.

2) MODDERMAN, P. J. R., 1949. *Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in Over- en Neder-Betuwe*, Oudheidk. Meded. N. R. XXX p. 66.

3) MODDERMAN, P. J. R., 1950. *Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden langs de Maaskant in Noord Brabant*. Brabants Jaarboek p. 92.

4) MODDERMAN, P. J. R., *Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in het Land van Heusden en Altena* (wordt gepubliceerd in Brabants Jaarboek 1951).

5) Niet gepubliceerd.

eeuwen van onze jaartelling kenmerkt, zou men niet hebben vermoed na het lezen van de beschrijvingen der reeds gepubliceerde vondsten ⁶⁾).

Wij moeten hier direct een uitzondering maken voor het gebied rondom Wijchen. De oudheidkamer aldaar en het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden bevatten n.l. een buitengewoon rijke collectie praehistorisch en inheems-Romeins aardewerk uit deze streek. Het is te danken aan de jarenlange ijver van de heer J. G. F. H. BLOEMEN te Wijchen, dat wij over dit goed gedocumenteerde materiaal kunnen beschikken. De grote aantallen daar gevonden urnen geven aan dit gebied een zeer speciaal karakter.

Ook van Bergharen en Hernen waren reeds vele vroege vondsten bekend. Hier was het de thans overleden gemeentesecretaris L. VAN DEN HEUVEL, die naarstiglijk talloze oudheden heeft opgedolven, doch zonder daar verder veel bekendheid of publiciteit aan te geven.

Na het onderzoek, dat zich thans over geheel Maas en Waal heeft uitgestrekt, blijft Wijchen zijn eigen belangrijke plaats innemen in de bewoningsgeschiedenis van deze streek. Het is ons gebleken, dat de omgeving van het dorp een vooraanstaande rol moet hebben gespeeld gedurende de bewoning in vóór-Romeinse tijd.

HET NIEUWE ONDERZOEK

Het oudheidkundig onderzoek, dat plaats vond in nauwe samenwerking met de bodemkundige kartering, droeg in verschillende opzichten een ander karakter dan soortgelijke onderzoeken in eerder bestudeerde rivierkleigebieden ⁷⁾).

De situatie in het Land van Maas en Waal onderscheidde zich vooral in de beide volgende opzichten.

1. Van het oosten uit dringen zich zandgronden als een wig tussen Maas en Waal. Vooral in de omgeving van Wijchen beslaat dit bodemtype een groot oppervlak. Meer naar het westen worden de complexen zandgrond allengs kleiner en krijgen zij meer het karakter van opduikingen te midden van de rivierklei, zoals wij die in de Betuwe en de Bommelerwaard ook hebben leren kennen. Tot ver in het westen van Maas en Waal, met name onder Dreumel, vindt men nog vaak aanzienlijke, geheel geïsoleerde zandkoppen.

Bij het herkennen van oude woongronden op de rivierklei gaat men uit van het feit, dat door bewoning een opeenhoping van fosfaten in de bodem plaats vindt, terwijl bovendien de grond vaak zwart is gekleurd. Deze beide kenmerken zijn voor de karteerders steeds een duidelijke aanwijzing voor oude bewoning, zodat zij ook zonder scherven te hebben gevonden, daartoe kunnen besluiten. Reeds eerder hebben wij echter bij het karteren van zandgronden kunnen constateren, dat daarin geen duidelijk met het oog herkenbare sporen van fosfaten aanwezig zijn. Enerzijds is de gele kleur van het zand weinig gelukkig om de geelgroene fosfaatverbindingen te doen uitkomen. Anderzijds verloopt de uitspoeling van de fosfaten in zand buitengewoon veel sneller dan in kleigrond. Er rest dus op het zand alleen het kenmerk, dat de grond door bewoning zwart wordt gekleurd. Maar ook dit is geen goede waardemeter, omdat bouwland op zandgronden, dat enkele eeuwen intensief is bewerkt en bemest, ook een zwarte kleur heeft.

Het moge thans duidelijk zijn, dat de prachtige resultaten, die tot nu toe op de rivierkleigronden zijn geboekt bij het ontdekken van talloze oude woonplaatsen, op het zand niet zonder meer kunnen worden bereikt. Ons oudheidkundig onderzoek heeft dan ook een andere weg

6) Zie vooral Excerpta Romana III.

7) De werkwijze, gevolgd bij het onderzoek in de andere rivierkleigebieden, is beschreven in het verslag over de Bommelerwaard. Bull. Oudh. Bond. 1949.

gevolgd, die wel is waar tot een minder volledige inventarisatie aanleiding heeft gegeven, maar die o.i. toch een indruk van de bewoning op de zandgronden mogelijk heeft gemaakt.

In het algemeen gesproken zijn alle zandgronden, die als opduikingen in het rivierkleilandschap liggen, onderzocht op scherven. Van de grote series zandkopjes ten zuiden en zuidoosten van Afferden zijn alleen een aantal steekproeven genomen op de hoogste, die meestal als bouwland in gebruik zijn. De absolute steriliteit op oudheidkundig gebied van deze plekken was aanleiding om aan te nemen, dat ook de kleinere en lagere kopjes geen vondsten zullen opleveren. Naarmate de complexen zandgrond echter groter zijn, werd het moeilijker om het gehele oppervlak af te zoeken. Onze werkmethode in deze delen van Maas en Waal bestond erin, om hier en daar steekproeven te nemen, waar het bodemgebruik zulks toeliet. Er zijn echter grote gebieden met bos bedekt, terwijl elders vaak de te velde staande gewassen het zoeken naar scherven onmogelijk maakten.

Het zou voor een bewoner van het zand in Maas en Waal een interessant punt van studie kunnen zijn om in de loop van een jaar eens alle akkers af te zoeken naar scherven. Zeer waarschijnlijk zullen dan nog heel wat meer oudheidkundige vindplaatsen bekend worden. Op iedere verandering in de gewassen en op elke weersgesteldheid moet echter acht worden gegeven om zijn slag te kunnen slaan. Daartoe is alleen een streekbewoner in de gelegenheid.

2. Naast de hogere zandgronden, die de bodemgesteldheid van het Land van Maas en Waal sterk doet verschillen van de overige rivierkleigebieden, staat nog een tweede onderscheid. De stroom- en komgronden zijn hier voor een aanzienlijk deel van zeer jonge datum. Het is vooral in deze bodemtypen, dat de coördinatie tussen het bodemkundig en het oudheidkundig onderzoek tot buitengewoon belangrijke resultaten heeft geleid. Zonder al te diep in te gaan op de landschapvormende factoren, is het noodzakelijk te vermelden, hoe een aantal oude woonplaatsen zijn aangetroffen.

Voorals lang de Waal, maar ook langs de Maas zijn op verschillende plaatsen aanzienlijke na-Romeinse afzettingen geconstateerd. De woonplaatsen uit de Romeinse tijd zijn n.l. voor een deel of geheel overdekt met stroomrugggronden. Oorspronkelijk heeft men blijkbaar wel de hoogste punten opgezocht, maar vooral de lagere delen langs de randen van de nederzettingen zijn telkenmale overstroomd, zodat zij onbewoonbaar werden. Tal van woonplaatsen zijn zo doende in de laat-Romeinse tijd al verlaten. Fraaie voorbeelden van dit verschijnsel bevinden zich in de buurtschap Lienden onder Beuningen (1) ⁸⁾, aan de Voorstraat onder Lienden in de gemeente Batenburg (107) en te Berghuizen bij Maasbommel (112).

Behalve deze vroeg-middeleeuwse of nog laat-Romeinse afzettingen langs Maas en Waal zijn er langs de Waal op enkele punten laat in de middeleeuwen zeer zandige stroomrugggronden ontstaan. Bij het Spijker onder Winssen (19) en rond het dorp Druten (39, 40) zijn voor deze late vormingen de bewijzen gevonden.

Het moge duidelijk zijn geworden, dat de genoemde zeer jonge gronden over het algemeen een belemmering zijn geweest bij het oudheidkundig onderzoek. Op verscheidene plaatsen is het eerst door het graven van een profielkuil mogelijk geweest een oude woonplaats te bereiken en te dateren. Wij beschikken zodoende soms over een zeer klein aantal vondsten, waardoor het niet onmogelijk is, dat bij verdergaand onderzoek betere dateringen gegeven kunnen worden. Daar kan aan worden toegevoegd, dat ongetwijfeld onder de jonge sedimenten nog woonsporen verborgen liggen, die aan de aandacht van de karteerders zijn ontsnapt.

8) In geval voortaan een bepaalde vindplaats wordt genoemd, is steeds daarachter tussen ( ) het nummer gegeven van het bewuste terrein in de beschrijvende lijst van de vindplaatsen op pag. 52.

Wat dit laatste betreft, is het van belang er op te wijzen, dat in de Bommelerwaard en de Betuwe naar aanleiding van de resultaten in het Land van Maas en Waal thans eveneens deze na-Romeinse stroomgronden zijn herkend. Eerst werden deze sedimenten voor een groot deel tot de overslaggronden gerekend; sedert kort maakt men echter een duidelijk onderscheid tussen afzettingen ontstaan tengevolge van een dijkdoorbraak en de vrij recente, zandige stroomruggronden.

Het oudheidkundig onderzoek heeft hoofdzakelijk plaats gevonden in 1949. De vondsten zijn geïnventariseerd in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden in datzelfde jaar.

VOOR-ROMEINSE WOONSPOREN

Neolithicum en Bronstijd

De oudste tot nu toe bekende vondsten uit het Land van Maas en Waal zijn neolithisch. Vooral rondom Wijchen zijn op verschillende plaatsen sporen uit die tijd gevonden. Doch ook van enkele andere punten zijn even oude vondsten bekend.

In de oudheidkamer van Wijchen bevindt zich een collectie bijlen uit deze gemeente. De meeste behoren tot het zgn. West-Europese type. Enkele bijlen zijn stomptoppig, het grootste deel is echter smaltoppig (afb. 1 nr. 1 en 2). De doorsnede varieert van rond-ovaal tot plat-ovaal. Het materiaal bestaat uit granietisch gesteente of uit vuursteen, die niet altijd is gepolijst.

Een fraaie uitzondering is de tweesnijdende bijl met centraal steelgat, die afkomstig is van een terrein bij het Wijchense Ven, waar ook bekeraardewerk is gevonden (afb. 1 nr. 3).

Uit de gemeente Wijchen zijn voorts nog enkele vuurstenen messen en twee vuurstenen sikkels afkomstig.

BURSCHE heeft reeds een vijftal klokbekers en aanverwant aardewerk gepubliceerd, die hij alle tot de Veluwe en aanverwante culturen rekent (Oudh. Med. N.R. XIV, 1933). Op het Vormer (74), ten zuiden van Wijchen, vonden wij een scherf van vergelijkbaar bekeraardewerk.

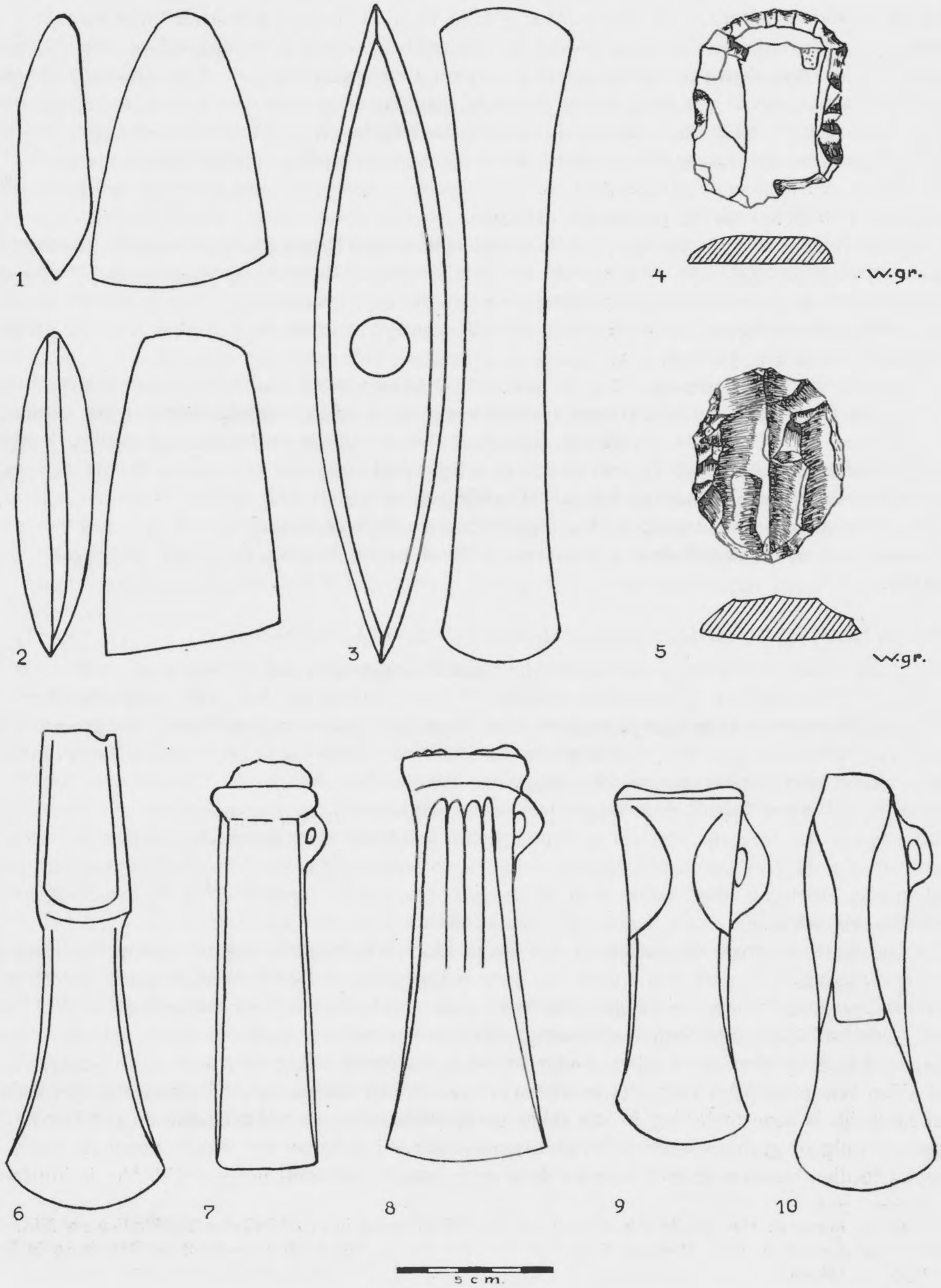
Buiten Wijchen bevinden zich in de collectie van den Heuvel nog neolithische vondsten onder het materiaal uit Bergharen en Hernen. Zelf raapten wij van de Langen Berg ten westen van Puiflijk (45) een afgebroken klingschrabber van grauwgrijze vuursteen op (afb. 1 nr. 4). De vindplaats is één van de westelijke zandopduikingen in het Land van Maas en Waal.

Een tweede schrabbertje is gevonden op de Lange Akker onder Winssen (23). Het is een typisch neolithisch schrabbertje met vlakretouches van een gevlekte licht geelgrijze vuursteen (afb. 1 nr. 5). Het voorwerp is gevonden op uitgeworpen zandgrond van een pas verbrede tocht-sloot. Boringen leerden, dat zich op een diepte van ca. 1.80 m een sterk fosfaathoudende kleilaag bevond, die vermoedelijk verband hield met onze vondst. Deze kon evenwel niet dieper dan 1.50 m hebben gelegen, aangezien dit de grootste diepte van de sloot was. Een nader onderzoek leerde, dat noch de fosfaathoudende laag noch de klei daarboven of de sterk zandige klei daaronder enig artefact bevatten.

De bovenste 40 cm van het onderhavige terrein bestaat uit een zware stroomgrond, die na de Romeinse tijd is afgezet. Op de bewuste 40 cm diepte tekent zich n.l. het Romeinse maaiveld af. In de voor-Romeinse afzettingen bevindt zich een grote grindlens, die naar de randen toe steeds zandiger wordt, om tenslotte in zware stroomgrond over te gaan. Uit dit grindrijke of zandige milieu moet het schrabbertje afkomstig zijn. Wij zouden hier dus een aanwijzing hebben gevonden, dat een belangrijk laagcomplex is afgezet vóór de Romeinse tijd, maar na het eind van het Neolithicum.

Deze conclusie werpt een nieuw licht op de vrij talrijke vondsten uit Neolithicum en Brons-

AFB.1 STENEN EN BRONZEN VOORWERPEN. 1 TEERSDUK BIJ WUCHEN ;
 2. WUCHEN 85 (TERREIN F); 3 WUCHEN 88; 4 DRUTEN 46; 5 EWJK 23 ;
 6. BATENBURG-MAAS ; 7 ALS 6 ; 8 OVERASSELT ; 9 ALS 6 ; 10 NEDERASSELT .

tijd uit de rivieren. Vooral de Maas, maar ook de Waal hebben verschillende bijlen en wat dies meer zij opgeleverd. Men moet thans met de mogelijkheid rekening houden, dat al deze toevalsvondsten deel uitmaken van een „bewoning” in de rivierkleigebieden, die door latere afzettingen grotendeels aan ons oog is onttrokken. Alleen bij baggerwerkzaamheden of andere diepe grave-rijen stoot men door het oude maaiveld heen. De kans op het vinden van bewoningssporen is op deze wijze van het toeval afhankelijk. Alleen de niet overdekte zandgronden, zoals die bij Wijchen geven voldoende gelegenheid om neolithische vondsten te doen, waarvan de betreffende collecties dan ook volledig getuigenis afleggen.

De vondsten uit de Bronstijd ⁹⁾ sluiten volkomen aan bij hetgeen zo juist over de neolithische voorwerpen is gezegd. Van Winssen uit de Waal en van Batenburg (afb. 1 nr. 6, 7 en 9) en Appeltern uit de Maas zijn baggervondsten bekend, die voor zover dateerbaar, de midden Bronstijd vertegenwoordigen. De voorwerpen uit Wijchen omvatten de perioden van de oudere Bronstijd tot in de IJzertijd.

De bewoningsgeschiedenis van het Land van Maas en Waal kenmerkt zich in het Neolithicum en de Bronstijd door een vrijwel continu beeld op de hogere zandgronden in het oostelijk centrale deel van het gebied. Daarnaast zijn uit de rivieren enkele neolithische en midden-Bronstijd vondsten opgebaggerd. De ontwikkeling schijnt hier dus niet zo continu te zijn verlopen als in het Wijchense. Trouwens het schrabbertje van de Lange Akker onder Winssen wijst op veranderingen in het landschap na het Neolithicum en vóór de Romeinse tijd. Het is echter nog absoluut niet duidelijk, of deze gebeurtenis vóór of na de Midden Bronstijd heeft plaats gevonden.

HET WIJCHENSE AARDEWERK UIT DE URNENVELDENTIJD

Er is reeds gewezen op de belangrijke verzameling urnen, die is aangelegd door de heer J. G. F. H. BLOEMEN in de gemeente Wijchen. Tot nu toe zijn uit deze collectie slechts hier en daar enkele stukken afzonderlijk gepubliceerd, doch een samenvattende behandeling ontbreekt nog. Een publicatie over de bewoning van het Land van Maas en Waal is niet volledig, indien deze lacune niet enigermate wordt aangevuld. Wij hebben daartoe het gehele materiaal bestudeerd, zodat een indruk is verkregen van de verschillende typen, die in Wijchen zijn gevonden. Zodoende is het mogelijk een zuiver typologische beschrijving te geven. Er zij met nadruk op gewezen, dat in deze publicatie geen volledigheid is nagestreefd. Het kleingoesd is practisch niet behandeld. Doel van onze studie is in de eerste plaats om de continuïteit in de bewoning aan-nemelijk te maken.

De wijze, waarop het materiaal is verzameld, maakt het vooralsnog onmogelijk tot een betere datering te komen dan welke wij door vergelijking met en bestudering van elders gevonden ceramiek kunnen verkrijgen. De Wijchense vondsten zijn voor het overgrote deel van niet systematische opdelvingen afkomstig. Wij moeten echter tevreden zijn, dat nog zoveel gespaard is geworden, dank zij de louter particuliere belangstelling van de heer BLOEMEN.

Van een groot percentage der vondsten is bekend, van welk terrein zij afkomstig zijn, zodat het mogelijk is deze onderling in een zeker groepsverband te vergelijken. Aan de stratigrafie is echter weinig of geen aandacht besteed en zo moeten wij volstaan met enkele algemene opmerkingen te dien aanzien en met hetgeen de heer BLOEMEN ons heeft meegedeeld. Het is intussen

⁹⁾ Zie: FELIX, P. *Das zweite Jahrtausend vor der Zeitrechnung in den Niederlanden. Studien zur Niederländischen Bronzezeit.* Diss. Rostock 1944. Aan te vullen met vondsten uit Overasselt en Batenburg in het R.M.v.O. te Leiden.

van het allergrootste belang, dat onverwijld het onderzoek van enkele thans nog te bereiken terreinen wordt aangevat. Bij een opgraving, die in de zomer van 1949 plaats vond onder leiding van het toenmalige Hoofd van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek Prof. Dr A. E. VAN GIFFEN, is n.l. vastgesteld kunnen worden, dat over een diepte van ca. 2,5 m de vondsten boven elkaar liggen. Men zal begrijpen van hoeveel belang deze waarneming voor de chronologie van de scherven is.

De thans volgende typologische beschrijving van het aardewerk uit de late bronstijd en de vroege ijzertijd is enigszins gebaseerd op een zekere chronologie, die wij er in menen te kunnen vinden. Waar dit mogelijk is, zullen wij deze chronologie trachten te funderen, maar vooraf moet gewaarschuwd worden, dat men er geen vergaande conclusies aan mag verbinden, omdat deze o.i. bij voorbaat reeds een gereede kans op grote misvattingen hebben. In de talrijke publicaties over het urnenveldenaardewerk leest men telkens weer over de armoede aan dateerbare bijgiften van metaal, die de ouderdom van de urnen zouden kunnen aangeven. Het zal ook daarom zaak zijn, de bestudering van stratigrafisch verkregen materiaal met kracht ter hand te nemen, omdat daarmee waarschijnlijk meer te bereiken zal zijn.

In grote lijnen kunnen wij de onderhavige ceramiek in vier grote groepen indelen:

1. De zgn. Deverel urnen, die gekenmerkt zijn doordat de klei met buitengewoon grof materiaal is verschaald. Voor een nauwkeuriger beschrijving van deze urnen zie beneden.
2. De versierde gladwandige urnen. Men treft op deze urnen verschillende soorten versiering aan, t.w. de zgn. Kerbschnitt en de scherp ingekraste of als canneluren aangebrachte lijn-ornamenten.
3. De niet-versierde gladwandige urnen, die in sommige gevallen naar de vorm op één lijn zijn te stellen met potten uit de vorige groep, maar die voorts talrijke daarvan afgeleide en andere typen omvatten.
4. De besmeten, kartelrandige urnen, die bekend zijn als Germaanse of Harpstedter urnen. Tot deze groep rekenen wij nog enkele varianten, waarover hierna meer.

Uit het volgende zal blijken, dat wij ons niet strikt aan deze indeling zullen houden. De groepen 1 en 4 staan wel is waar afzonderlijk, maar de groepen 2 en 3 lopen geheel door elkaar heen bij een beschouwing over de typen.

DE Z.G. DEVEREL-URNEN

Tot de overgangperiode van de grafheuvels naar de urnenveldencultuur behoren de z.g. Deverel-urnen, die volgens WILLEMS¹⁰⁾ van Engeland uit over ons land zijn verbreid. VAN GIFFEN¹¹⁾ heeft zich bij deze opvatting aangesloten,

Bij de praehistorische ceramiek uit Wychen bevindt zich een zeer grote urn (afb. 2 nr. 1), die zich door materiaal en vorm onder de Deverel urnen laat rangschikken. De klei is met hoekige steentjes verschaald. De pot is in oxyderend milieu vrij goed gebakken. Op de bovenrand bevinden zich drie horizontale banden met vinger indrukken. De bodem is van binnen eivormig, terwijl de buitenkant als een standvlak is afgewerkt.

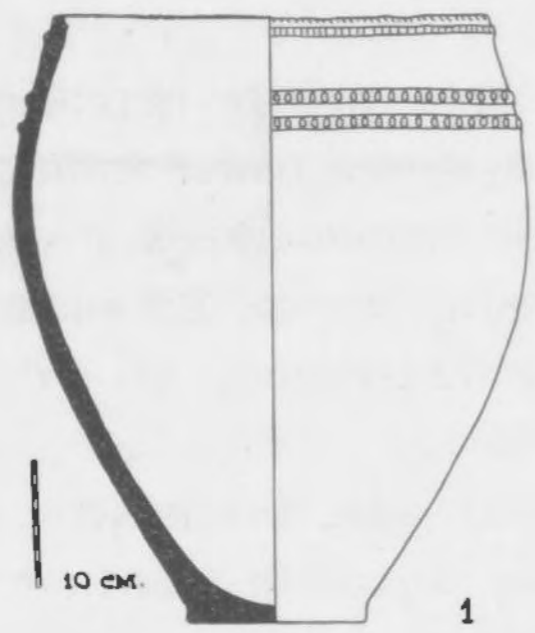
Bij de opgravingen, in 1949 door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in de Wezelse bergen onder Wychen gedaan, zijn Deverel scherven gevonden¹²⁾.

10) WILLEMS, W. J. A., 1935, *Een bijdr. tot de kennis der vóór-Romeinsche urnenvelden in Nederland.*

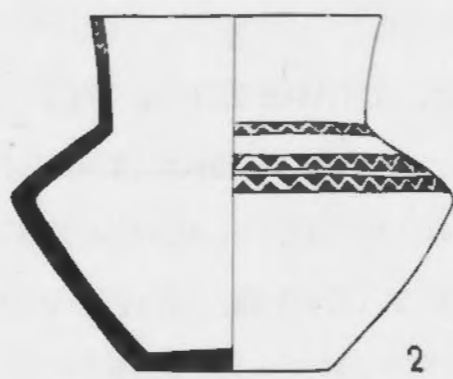
11) *Nwe Drentse Volksalm.*, 1936.

12) *Bull. Oudh. Bond*, 1950, p. 168.

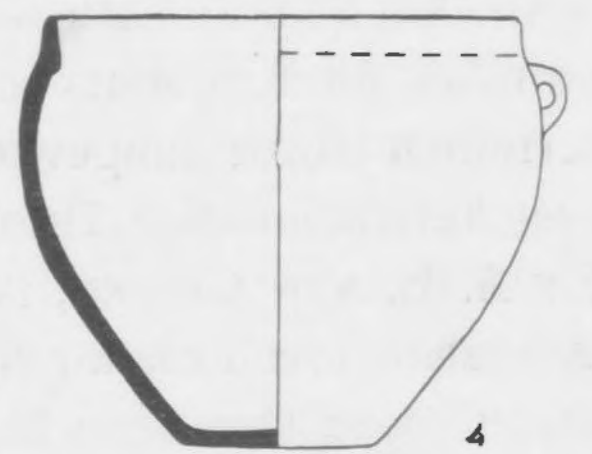
e 1924/10.1

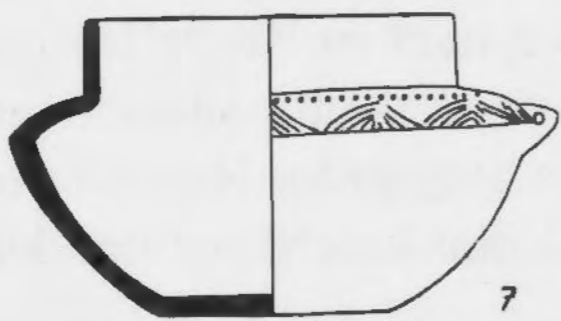
e 1929/4.4 Ha B

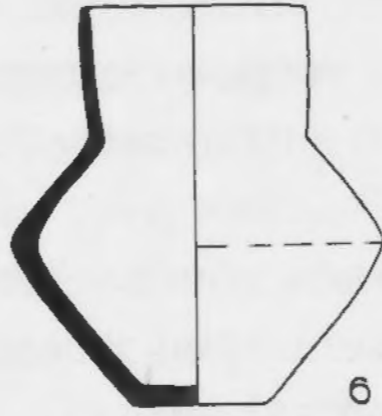
e 1928/6.2 Ha B

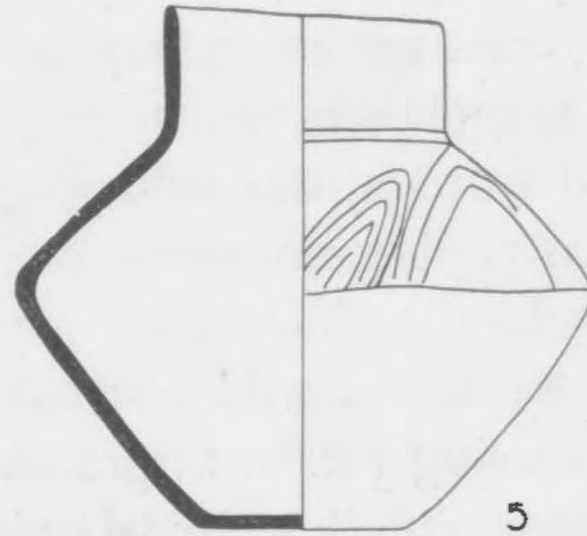
e 1932/9.1 Ha C(?)

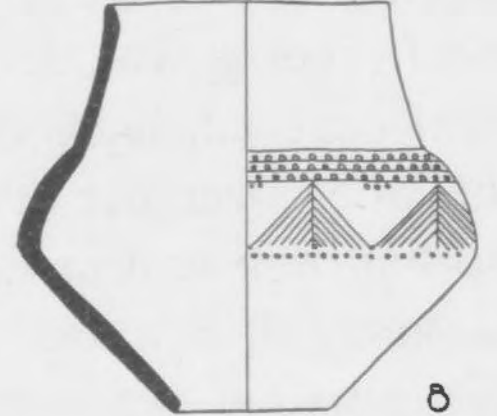
e 1932/9.78

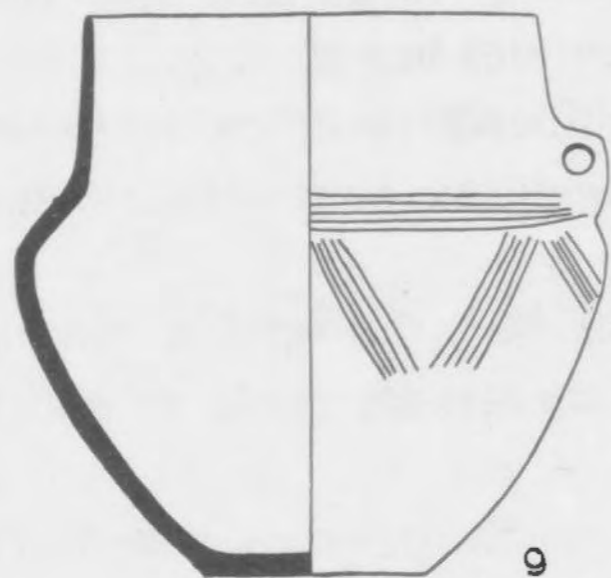
e 1929/4.11 Ha B

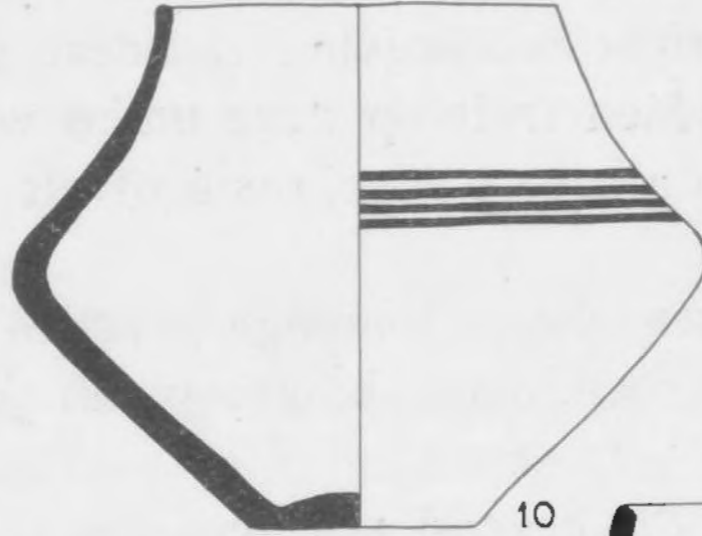
e 1931/9.41 Ha B

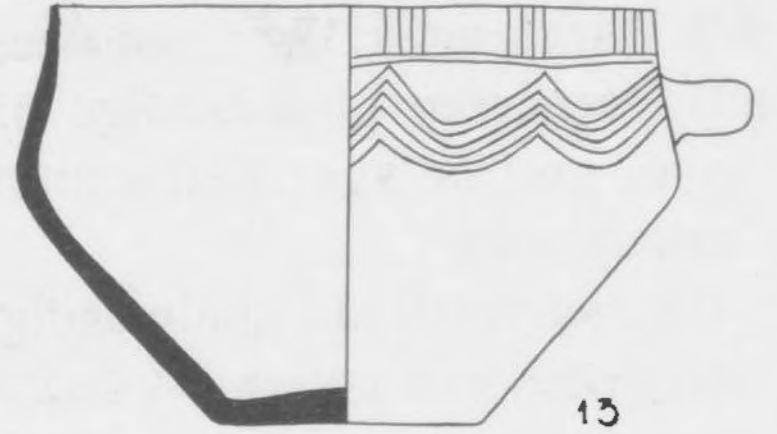
e 1932/9.77 Ha B

e 1932/9.34 Ha B

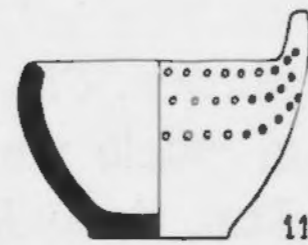

Ha B

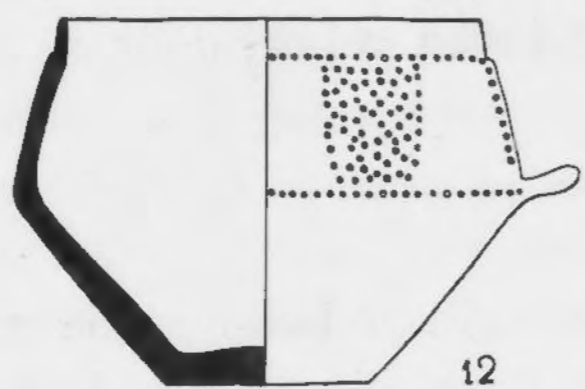
13

BZ. F. 172
Rem. F. 87
Ha B of late

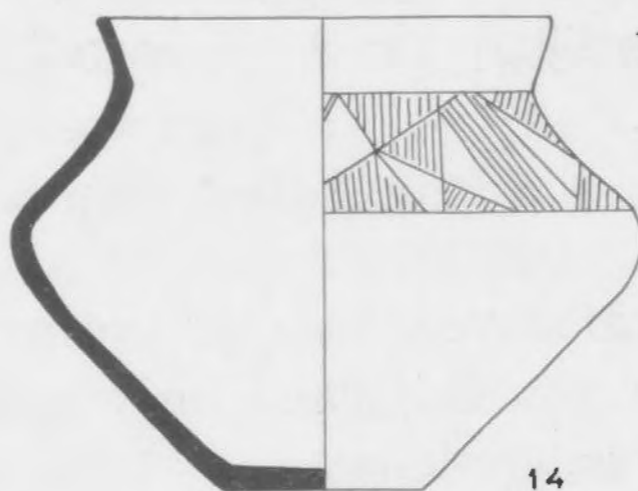
11

BZ. B. 64
Ha B

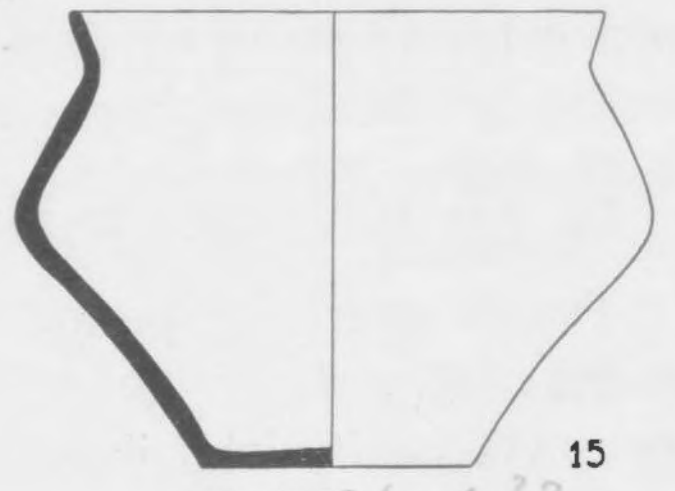
12

BZ. F. 171
Ha B of late
Rem. F. 60

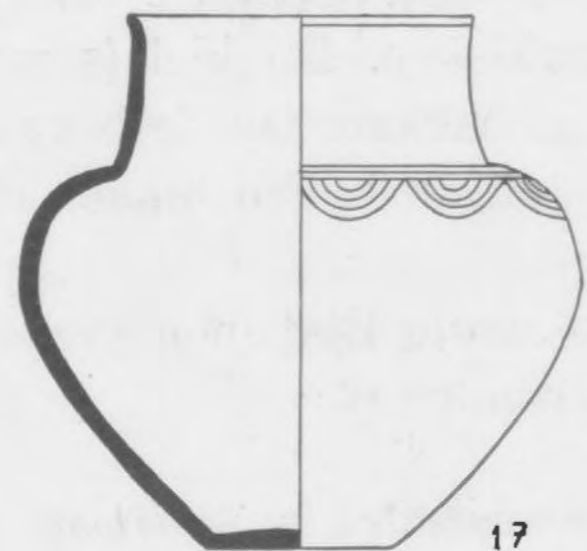
14

e 1934/11.73
F. 52

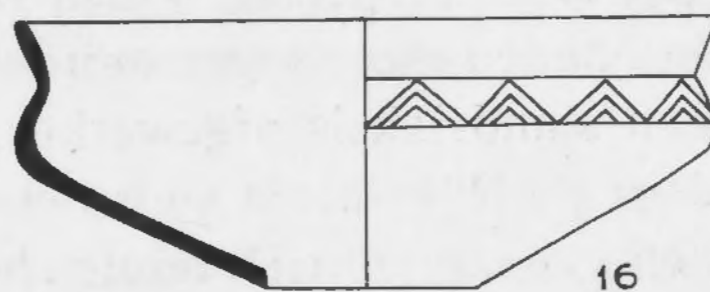
15

e 1932/9.6 ??

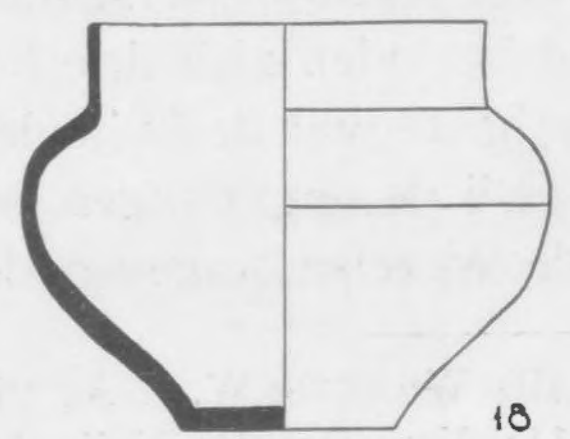
17

e 1922/10.2
= Bl. A. 5.?
Dunhuo → Ha B
Vuvus → Ha C

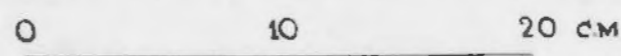
16

e 1930/8.11

18

e 1934/11.125

Afb. 2.

Uit de aanwezigheid van Deverel urnen in Wychen blijkt, dat reeds enige tijd vóór de komst van de urnenveldencultuur mensen in dit gebied woonden. De bronsvondsten wezen ook reeds in deze richting.

DE CERAMIEK MET „KERBSCHNITT” VERSIERD

Tot de vroegste vormen van de urnenveldencultuur in het gebied van de Beneden-Rijn kan men zonder twijfel rekenen de potten, die met de z.g. „Kerbschnitt” zijn versierd. KERSTEN heeft in een onlangs verschenen publicatie over de *Niederrheinische Grabhügelkultur*¹³⁾ duidelijk de vormen, verspreiding en dateringsmogelijkheden van dit type aardewerk beschreven. Het blijkt, dat de vormen nauwe verwantschap vertonen met die der Zuid-Duitse urnenveldenculturen. Vooral de z.g. cylinderhalsurn is direct vergelijkbaar. De versieringstechniek komt ook in

Afb. 3. Schaal met „Kerbschnitt” versiering uit Wychen. e 1932/92

dezelfde Boven-Rijnse culturen voor, maar de rijkdom en veelvuldigheid, die in ons land en omgeving worden bereikt, kent men zo niet van daarginds. Voor de datering van de „Kerbschnitt Keramik” wijst KERSTEN op drie vondsten, die geplaatst moeten worden in Halstatt B, terwijl hij voortzetting in Halstatt C¹⁴⁾ niet onmogelijk acht.

Uit Wychen kennen wij drie voorbeelden van ceramiek met z.g. „Kerbschnitt” versiering.

De eerste is een randloze cylinderhalsurn met scherp dubbelconische buik (afb. 2 nr. 2). Op de bovenhelft van de buik zijn drie horizontale banden met de bekende, in elkaar grijpende, uitgesneden driehoekjes aangebracht. Het aardewerk is van vrij schrale klei gekneed, gepolijst, goed gebakken en bruingrauw van kleur.

13) KERSTEN, W. 1948, *Die niederrheinische Grabhügelkultur. Zur Vorgeschichte des Niederrheins im 1. Jahrtausend v. Chr.*, *Bonner Jahrbücher*, 148, p. 5-80.

14) Halstatt wordt voortaan afgekort met Ha. De door ons gebruikte onderverdeling in A, B, C en D sluit het meest aan op RHEINECKE's perioden-indeling. Wil men echter bepaalde jaartallen aan deze chronologie toekennen, dan stuit men op zo'n grote verscheidenheid van opvattingen, dat ieder cijfer uit den boze is.

Een zeer fraai stuk is vervolgens de vlakke, trechtersvormige schaal met zeer rijke „Kerbschnitt” versiering op de gehele bodem (afb. 3).

Ten slotte stamt uit Wychen nog een bekertje met spitse bodem en een zeer klein verticaal oortje (afb. 2 nr. 3). Er zijn twee banden op aangebracht, met in elkaar grijpende driehoekjes (Vergel. KIMMIG, 1940, *Bad. Urnf.*¹⁵), Taf. 34, nr. 13). Het aardewerk is vrij dikwandig met vrij glad oppervlak en in neutraal milieu tamelijk zacht gebakken.

In aansluiting op deze voorbeelden van „Kerbschnitt” versiering moeten wij nog de aandacht vestigen op een urn (afb. 2 nr. 4), waar de zojuist beschreven schaal als deksel op heeft gelegen. Het is een enigszins buikige pot met wijde bovenrand, die van buiten flauw, van binnen echter scherp is aangegeven. Onder het randje bevindt zich een verticaal, op doorsnede afgerond-vierkant oortje. Het aardewerk is van schrale klei gekneed, gepolijst en in oxyderend milieu goed gebakken; kleur geelbruin met grauwe vlekken. Vergelijkingsmateriaal hebben wij voor dit urntje gevonden in het Landesmuseum te Zürich, waar een potje met iets groter oor, doch overigens gelijkvormig, gedateerd werd „Spätbronzezeit 2”. Wij zullen dit type éénorige urn nog meer tegenkomen.

DE MET INGEDRUKTE PUTJES EN INGEKRASTE LIJNEN VERSIERDE CERAMIEK EN DE ONVERSIERDE VERGELIJKBARE VORMEN

Typologisch nauw verwant met de hiervoor beschreven *cylinderhalsurnen* met „Kerbschnitt” versiering is een aantal, met ingekraste lijnen versierde, urnen van gelijke vorm. Deze dubbelconische urnen met cilindrische hals kent men ook zonder enige versiering. Van het hierbij afgebeelde tweetal (afb. 2 nr. 5 en 6)¹⁶) vindt men vergelijkbaar materiaal bij KIMMIG (*Bad. Urnf.*, Taf. 7, A 5 en p. 47) uit Zuid-Duitsland, waar deze vorm in Ha. A culturen voorkomt. De vergelijking van deze en andere urnen met de Zuid-Duitse ceramiek gaat enigszins mank, omdat de versieringswijze in deze streken geheel anders is. Met nadruk wijzen wij er dus op, dat in geval wij verwijzen naar voorbeelden uit de Zuid-Duitse urnenveldenculturen, daarbij steeds de vorm van de urnen op de voorgrond staat. De plaats van de versiering is vaak nog wel dezelfde n.l. op de bovenhelft van de buik maar de figuratie verschilt zeer sterk. Onder het Wychense materiaal bevindt zich voorts een cylinderhalsurn, maar dan voorzien van twee verticale oren op de bovenhelft van de buik.

Enigszins apart staat het volgende potje met een lage cylinderhals en een relatief hoog gelegen, scherpe buikknik (afb. 2 nr. 7). Op de schouder is dit éénorige potje voorzien van een diep ingekraste band met driehoeken motief, waarboven een rij ingedrukte putjes. Zowel in de lijnen als in de putjes zijn nog sporen van een witte vulstof aanwezig. Aangezien deze zelfde techniek bij de „Kerbschnitt”-ceramiek in zwang is geweest, komt het ons zeer waarschijnlijk voor, dat het onderhavige urntje tot de tijdgenoten of nauwe verwanten van de hiervoor behandelde groep behoort. Het aardewerk van het potje is van weinig verschraalde klei gekneed en in zwak oxyderend milieu vrij zacht gebakken.

Naar de versieringsmotieven direct aansluitend bij het juist besproken urntje is er een dubbelconische urn met een kegelvormige hals (afb. 2 nr. 8). Het aardewerk is van vrij schrale

15) KIMMIG, W., 1940, *Die Urnenfelderkultur in Baden untersucht auf Grund der Gräberfunde. Röm. Germ. Forschungen*, Bnd 14. Voortaan afgekort met: KIMMIG, *Bad. Urnf.*

16) Het aardewerk van de beide potjes is resp. van iets met zand verschraalde klei gekneed, gepolijst en in enigszins oxyderend milieu gebakken en van enigszins verschraalde klei gekneed, gladwandig en in neutraal milieu vrij zacht gebakken.

klei gekneed, gepolijst en in neutraal milieu goed gebakken. Vergelijkbaar materiaal is wederom aan te voeren uit Zuid-Duitsland (zie KIMMIG, *Bad. Urnf.*, Taf. 9 F. 4), dat Ha. A wordt gedateerd.

Een buitengewoon belangrijk stuk is de tweeorige pot met dunwandige zwak kegelvormige hals, die met een ingekrast lijnornament is versierd (afb. 2 nr. 9). Het aardewerk is van met zand verschraalde klei gekneed, fraai gepolijst en in zwak oxyderend milieu vrij zacht gebakken. Een naar de vorm vergelijkbare amfoor wordt door KIMMIG (*Bad. Urnf.* Taf. 5, E1) afgebeeld. Hij dateert zijn voorbeeld uitsluitend Ha. A. De versiering kan echter veel later gedateerd worden, indien men denkt aan het veelvuldig voorkomen van dit motief op urnen uit de oudere fase van de Hunsrück-Eifel cultuur¹⁷). VOGT¹⁸) zegt echter, dat „die Verzierung durch abwechselnd schräg gestellte Strichgruppen” veel voorkomt bij de „schweizerisch-rheinische Keramik”; datering Ha. A. Uit Gasteren (VAN GIFFEN, *N. Dr. V.*, 1945, afb. 15 A, 45 e) is een urntje met dezelfde versiering en verwante vormen bekend, dat door de bijvondsten goed gedateerd is kunnen worden, n.l. Per. zgn. Mont. IV/V. — Wij menen, dat er geen bezwaar tegen gemaakt kan worden om de Wychense amfoor te dateren in de oudere urnenveldentijd, d.w.z. Ha. A-C.

Zonder veel moeite kan men de verwantschap van de dubbelconische urn met de beide voorgaande aflezen uit de tekeningen (afb. 2 nr. 10). Het aardewerk is van met grof zand verschraalde klei gekneed, gladwandig en in oxyderend milieu gebakken. De kegelvormige hals is hier versmolten met de bovenhelft van de buik. Door de vier groeven wordt echter sterk herinnerd aan de andere twee. In de Wychense collectie kan men nog verschillende variaties vinden op hetzelfde thema. Zo zijn er urnen met één groefband, zonder enige aanduiding van de overgang tussen hals en buik, terwijl de buik ook veel boller kan zijn. Voor de hier afgebeelde pot (afb. 2 nr. 10) vonden wij een vergelijkbaar stuk bij KIMMIG (*Bad Urnf.*, Taf. 9 F 4), dat door hem Ha. A wordt gedateerd. Ook uit Gasteren (VAN GIFFEN, 1945, *N. Dr. V.*, nrs. 72 en 69) zijn soortgelijke urnen bekend geworden, die daar in de oudere urnenveldentijd zijn gedateerd.

Bij enkele der voorgaande stukken maakten wij reeds kennis met de ingedrukte putjesversiering, die wij beschouwen verwant te zijn met de „Kerbschnitt”versiering. KERSTEN¹⁹) noemt bij deze soort aardewerk ook de z.g. potjes met deksel. Dit zijn cilindrische of conische, soms even buikige potjes met twee of vier knobbeltjes op de rand, welke radiaal zijn doorboord. Op deze potjes passen vaak dekseltjes. Bij het Wychense materiaal bevindt zich zo'n potje (zonder deksel), dat echter met ingedrukte putjes in plaats van met „Kerbschnitt” is versierd (afb. 2 nr. 11). Het afgebeelde potje is van twee oren voorzien. Het aardewerk is van verschraalde klei, vrij gladwandig in oxyderend milieu gebakken en vuil geel-bruin met rode vlekken onder het oppervlak. KIMMIG (*Bad. Urnf.*, Taf. 17 D2 en 10 en p. 151) laat vergelijkbaar materiaal zien, dat hij dateert „Ha. A-B?”.

Wij komen nu aan een tweetal dubbelconische urnen, ieder voorzien van een horizontaal oor op de buikkant of daarboven (afb. 2 nrs. 12 en 13). De eerste is op de bovenhelft versierd met ingedrukte putjes, die in afzonderlijke vakken zijn samengevoegd. Er is zeer bewust een verticaal randje aan deze urn gemaakt. Het aardewerk is van met grof zand en scherven gruis verschraalde klei gekneed, gepolijst en in oxyderend milieu gebakken. Bij de tweede is de bovenhelft met hangende bogen getooid. Ook de rand is versierd en wel met metopen. Het aardewerk

17) Zie KIMMIG, W., 1938, *Vorgeschichtliche Denkmäler und Funde aus der Ausonius Strasse. Trierer Zeitschrift*, 13 jrg., p. 21-79.

18) VOGT, E., 1931, *Die spätbronzezeitliche Keramik der Schweiz und ihre Chronologie. Denkschr. d. Schweizer. Naturforsch. Ges.*, Bnd. LXVI, p. 1-80. Hier speciaal p. 34.

19) Zie noot nr. 13.

is van met grof zand verschraalde klei gekneed, gepolijst en in oxyderend milieu gebakken. Putjes en lijnen zijn scherp en diep aangebracht. Voor deze vormen met een horizontaal oor hebben wij geen goed vergelijkingsobject kunnen vinden. Voor de versiering met metopen en bogen zie men STAMPFUSS, *Diersfordt*, Taf. VI, abb. 1²⁰), waar zij Ha. B wordt gedateerd. Ook de beide urnen uit Wychen kan men in deze tijd plaatsen.

Direct bij de beide laatst besprokene sluiten aan de urnen met dubbelconische buik en een duidelijk, even uitstaand randje. Zij komen voor met versiering op de bovenhelft van de buik. Daarbij wordt gebruik gemaakt van driehoekige velden, die opgevuld zijn met ingekraste lijnen. Afb. 2 nr. 14 laat zien hoe onregelmatig zo'n patroon kan zijn. Een onversierd voorbeeld vindt men in afb. 2 nr. 15. In de oudheidkamer te Wychen bevinden zich bovendien urnen van dit type, die op de schouder versierd zijn met vier ronde indrukken. Tenslotte wijzen wij nog op een schaal (afb. 2 nr. 16), die met staande driehoeken op de schouder is versierd. Voor de dubbelconische urnen met uitstaande rand vindt men wederom vergelijkbaar materiaal in de zuid-Duitse urnenvelden. Zowel versierd (KIMMIG, *Bad Urnf.*, Taf. 34, 10 en p. 80; dat. Ha. A-B) als onversierd (Taf. 20 B en p. 80; dat. Ha. A-B) komen deze potten daar voor. De schaal (afb. 2 nr. 16) kan met een vroege Hallstatt schaal uit Ems (*Nass. Ann.*, 1911, p. 190) worden vergeleken. Vermoedelijk moet men de Wychense urnen met de ronde indrukken wat later d.w.z. Ha. C dateren (vergelijk *Bonn. Jahrb.*, 145, Taf. 51 a). DE LAET en MARIËN komen in hun publicatie over Lommel-Kattenbosch²¹) tot eenzelfde datering voor de onderhavige groep „Schrägrandurnen” (Tombelle 20). Het aardewerk van de laatste drie voorbeelden is van met zand verschraalde klei gekneed, gepolijst en in neutraal of zwak oxyderend milieu goed gebakken.

Een fraai gevormd stuk is vervolgens een buikige urn (afb. 2 nr. 17), die van een scherp afgescheiden cilindrische hals en een minuscuul randje is voorzien. Op de schouder hangen halve bogen aan horizontale groeven. Het aardewerk is van schrale klei gekneed, gepolijst en in reducerend milieu goed gebakken. Zonder over goed vergelijkingsmateriaal te beschikken menen wij deze urn voorlopig wel tot het oudere urnenveldenmateriaal te mogen rekenen. De versiering sluit geheel aan bij hetgeen wij van de „Kerbschnitt”ceramiek en uit zuid-Duitsland zagen. Bovendien komt soortgelijke versiering veel voor bij de Laufelder ceramiek (Ha. C).

Ook het volgende potje (afb. 2 nr. 18) met de onregelmatige versieringsband op de schouder kan door ons niet goed worden gedateerd. Het aardewerk is van vermoedelijk iets verschraalde klei gekneed, gepolijst en in zwak oxyderend milieu vrij zacht gebakken. In het Landesmuseum te Zürich bevindt zich een vergelijkbaar object wat betreft de vorm en de plaats van de versieringsband. Dit te Unter Lunkhofen gevonden potje wordt $\pm$ Ha. C. gedateerd.

Beter vergelijkingsmateriaal is te vinden voor de op afb. 4 nr. 1 getekende pot. Het aardewerk is van met zand verschraalde klei gekneed, gepolijst en in oxyderend milieu vrij zacht gebakken. Versierd komt deze vorm zeer veel voor in de rheinisch-schweizerische Gruppe van de zuid-Duitse urnenveldencultuur (zie KIMMIG, *Bad. Urnf.*, Taf. 27 B 7 en p. 141), waar zij Ha. B wordt gedateerd.

Het bekertje (afb. 4 nr. 2) met spits toelopende bodem en scherpe scheiding tussen hals en buik, een z.g. „Schulterbecher” kan ook weer worden vergeleken met een exemplaar uit de

20) STAMPFUSS, R., 1928, *Das germanische Hügelgräberfeld von Diersfordt*, Bnd. 2 der *Führer zur Urgeschichte*, herausgeg. v. H. REINERTH.

21) DE LAET, S.J., en M. E. MARIËN, *La nécropole de Lommel-Kattenbosch*, *L'Antiquité Classique*, XIX, 1950, p. 309.

Boven-Rijnstreken. KIMMIG (*Bad. Urnf.*, Taf. 24 A 3) dateert het eind Ha. A—overgang Ha. B. Ons voorwerp is van met zand verschraalde klei gekneed, gepolijst en in zwak oxyderend milieu vrij zacht gebakken.

Tenslotte willen wij nog de aandacht vestigen op twee stukken ceramiek, die niet versierd zijn, maar die toch op grond van vergelijking in deze groep van het oudere urnenveldenaardewerk thuis horen. Bij KERSTEN²²⁾ vindt men een tegenhanger van de flauw dubbelconische urn (afb. 4 nr. 3) afgebeeld tezamen met een cilindrisch potje met Kerbschnitt versiering. Mogelijk moet men dus de Wychense urn even oud dateren. De kom (afb. 4 nr. 4) vindt zijn vergelijkingsobjecten in de Boven-Rijnse laagvlakte (zie KIMMIG, *Bad. Urnf.*, Taf. 26) en ook SCHUMACHER²³⁾ beeldt soortgelijke stukken af, die hij H₂ en H₃ dateert. Het aardewerk van onze beide laatste objecten is van schrale klei gekneed, gepolijst en in oxyderend milieu goed gebakken.

De zojuist besproken reeks urnen (afb. 2 nrs. 5-18 en afb. 4 nrs. 1-4) toont een sterke verwantschap met de tevoren behandelde groep „Kerbschnitt” aardewerk. Behalve op de dubbelconische cylinderhalsurnen kan in verband daarmee nog gewezen worden op de versiering met hangende cirkelbogen, de wit opgevulde punt- en lijnornamenten en de potjes met deksel. Opmerkelijk is voorts, dat alle tot nu toe genoemde ceramische vormen zijn terug te vinden in de zuid-Duitse urnenveldenculturen. Dit wijst duidelijk op een cultureel contact. Toch is het merkwaardig hoe tot op zekere hoogte de Wychense urnen een eigen karakter dragen, dat vooral in de versiering tot uitdrukking komt.

Wat de dateringen betreft kunnen wij voorlopig het beste aansluiten bij hetgeen KERSTEN²²⁾ dienaangaande over het aardewerk met „Kerbschnitt” heeft gezegd. Zoals reeds is meegedeeld kon deze onderzoeker in een drietal gevallen een datering in Ha. B vaststellen, terwijl hij het niet voor onmogelijk houdt, dat deze vormen nog tot in Ha. C doorlopen. Wij sluiten ons bij deze tijdsbepalingen aan. Ha. A is voor ons te vroeg, omdat toen de zuid-Duitse culturen nog niet ver genoeg in het midden-Rijngebied waren doorgedrongen om wezenlijk van invloed te zijn op het beneden-Rijngebied. De sterkste invloed uit Zuid- en Midden-Rijnstreken moet wel in de Ha. B periode hebben plaats gevonden. In Ha. C ontwikkelt de z.g. Laufelder Stufe zich met een geheel andere vormenschat in het Midden-Rijngebied en sluit daarmee het contact af.

POTTEN MET GROTE OREN

Onder het Wychense urnenmateriaal bevindt zich een aantal potten met twee of vier flinke verticale oren op schouderhoogte. Naast zeer slappe vormen zijn er ook, die hoog dubbelconisch genoemd moeten worden en waarbij men een cilindrisch randje kan onderscheiden. Men zou de slappe vormen als een decadentie van de scherpe kunnen beschouwen.

De door ons gereproduceerde potten (afb. 4 nrs. 5-7) zijn van schrale klei gekneed, gladwandig of enigszins gepolijst en meestal vrij zacht gebakken. Het primitieve karakter van enkele dezer potten (o.a. afb. 4 nr. 5) is opvallend. De eivormige afwerking van de binnenkant van de bodem doet denken aan de Deverel urnen. Voor afb. 4 nr. 6 kan een vergelijkbaar stuk worden aangevoerd uit het Gasterense grafveld (VAN GIFFEN *N. Dr. V.* 1945, nr. 8), dat daar in de Per. Mont. V (850-500) wordt geplaatst. Urnen met oren uit het grafveld van Best²⁴⁾ werden in het

22) Zie noot nr. 13.

23) SCHUMACHER, 1920, *Die Hallstattkultur am Mittelrhein, Präh. Zeitschr.*, 11/12, p. 123-178. Hier speciaal p. 132 en afb. 5.

24) Zie noot nr. 10.

oudste en in het middelste deel van het veld gevonden. Het zou zeer voorbarig zijn met de weinige ter beschikking staande gegevens een bepaalde ouderdom toe te kennen. Voorlopig denken wij aan een tijdsbepaling, die loopt van de Deverel urnen tot in de vroege la Tène tijd, een zeer ruime datering dus.

DUBBELCONISCHE POTTEN

Met de afb. 4 nrs. 8 en 9 willen wij de aandacht vestigen op het voorkomen van zuiver dubbelconische urntjes in Wychen. De eerste onderscheidt zich door een klein uitstekend randje. Beide voorwerpen zijn van met zand verschraalde klei gekneed, gladwandig en in oxyderend milieu goed gebakken.

DUBBELCONISCHE POTTEN MET CYLINDRISCHE RAND OF HALS

Bij de potten met grote oren werd al gewezen op de dubbelconische vormen met cilindrische hals. Het zestal hier gereproduceerde potten (afb. 4 nrs. 10-15) laat zien, dat de buikknik niet altijd even scherp is. Ook de hoogte van de hals of rand varieert, maar deze is meestal aan de lage kant. Het aardewerk van deze urnen is van weinig verschraalde (nrs. 10, 13 en 14) of met grof zand verschraalde (nrs. 11, 12 en 15) klei gekneed, steeds gepolijst en in neutraal tot zwak oxyderend milieu gebakken.

Speciale aandacht verdient de pot (afb. 4 nr. 15) met vier verticale oortjes even boven de buikknik. Op de benedenhelft bevinden zich kamversieringen, die vrij willekeurig zijn aangebracht en niet diep zijn ingekrast.

Voor vergelijkingsobjecten van de beide laatste groepen kunnen wij ons het beste tot de meer noordelijk gelegen vondsten wenden. In verschillende grafvelden komt men daar de dubbelconische urnen tegen. Zij behoren er in het algemeen tot de oudere inventaris (zie Gasteren e.a.).

Uit het grafveld van Diersfordt²⁵⁾ (Taf. XV, Abb. 1) is een urn te voorschijn gekomen, die vergelijkbaar is met een der onze (afb. 4 nr. 15). De oortjes zijn alle tegen de onderbuik bevestigd. Stampfusz dateert zijn urn Ha. C.

Het komt ons voor, dat van de onderhavige groepen urnen het merendeel thuis hoort in de perioden Ha. C en D.

BUIKIGE KEGELHALSURNEN MET UITSTAAND RANDJE

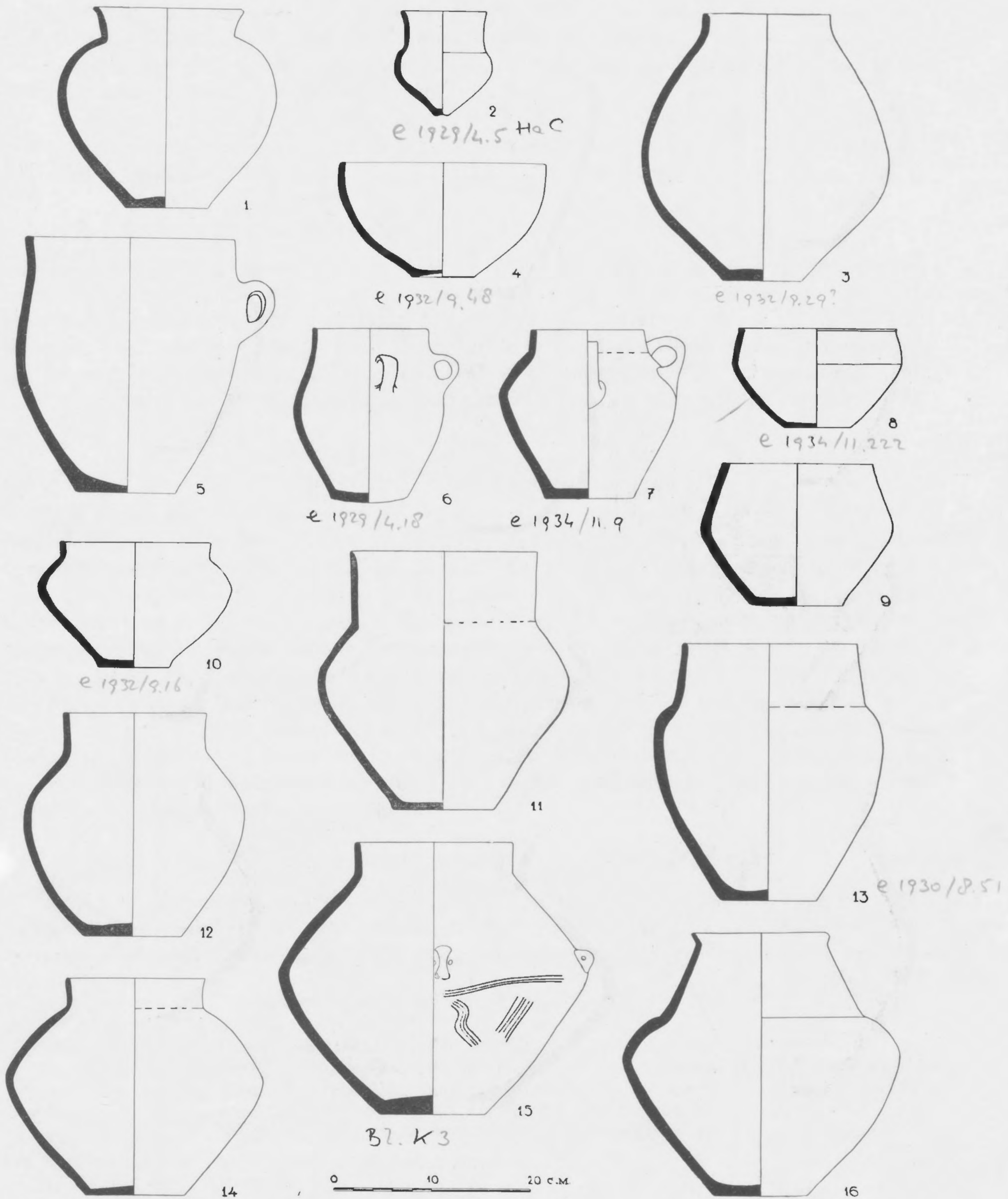
Dit type urnen (afb. 4 nr. 16 en afb. 5 nr. 1) wordt gaarne toegeschreven aan de Koberstadter cultuur. Het aardewerk van de beide voorbeelden is van weinig verschraalde klei gekneed, gepolijst en in oxyderend milieu gebakken. Het echte „Koberstadt“-type heeft echter een grotere „ausladende“ rand, terwijl de bodem zeer veel kleiner is dan bij onze urn (afb. 4 nr. 16)²⁶⁾. Bij de jongere vormen wordt de bodem evenwel breder.

Bij de vondsten van de Brühl Heide (gepubliceerd in de *Bonner Jahrbücher*, 145) zijn de potten, voorzien van een conische hals met uitstaande rand op een bolle buik, Ha. C. te dateren. — KIMMIG (*Bad. Urnf.*, Taf. 21 D1) dateert een vergelijkbare urn Ha. A of Ha. C. Ook in Diersfordt komt dit type voor; het wordt daar in de perioden Ha. C en D geplaatst. — Uit het midden-Rijn- en Moezelgebied zijn voorbeelden aan te halen, waar de „Koberstadt“ urnen nog vroeg

25) Zie noot nr. 20.

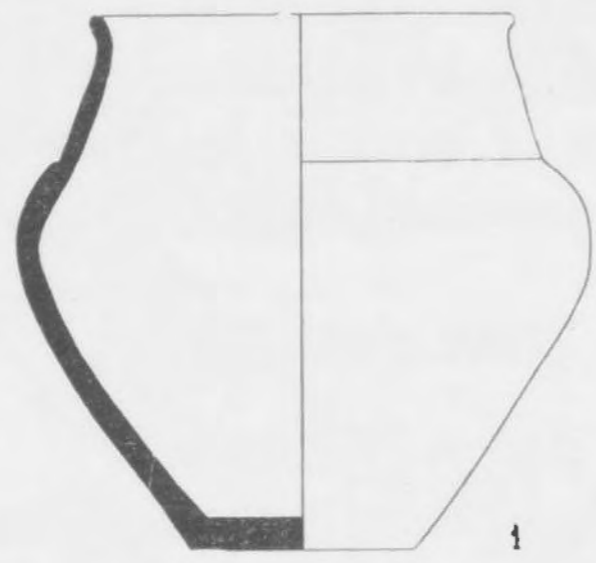
26) Zie SCHUMACHER, 1919/20, *Praeh. Zeitschr.*, XI-XII, p. 148.

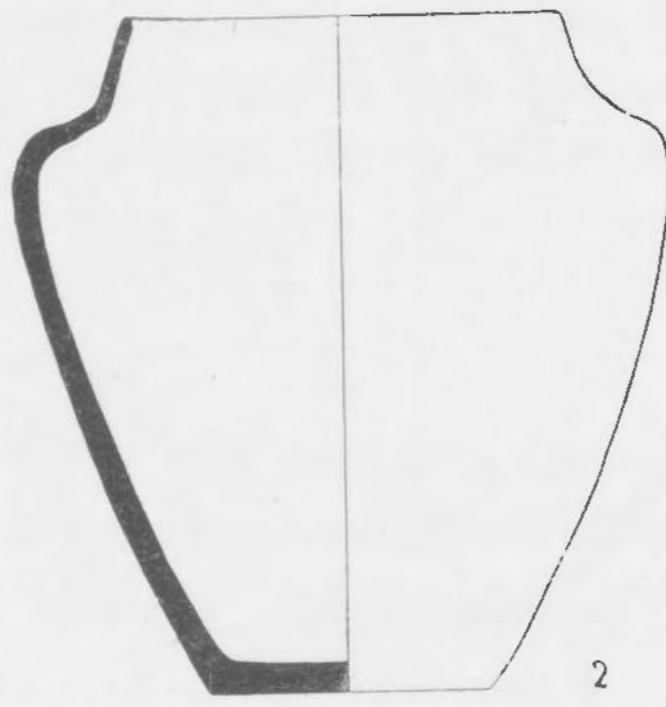

Afb. 4.

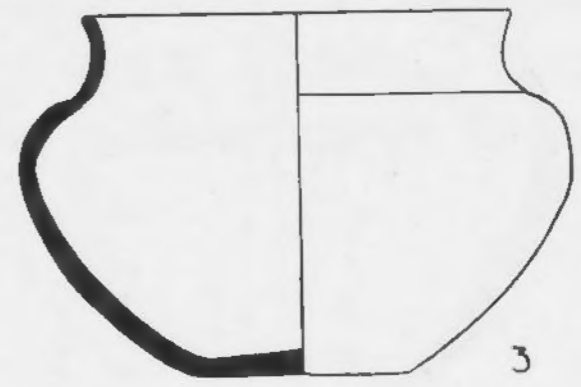

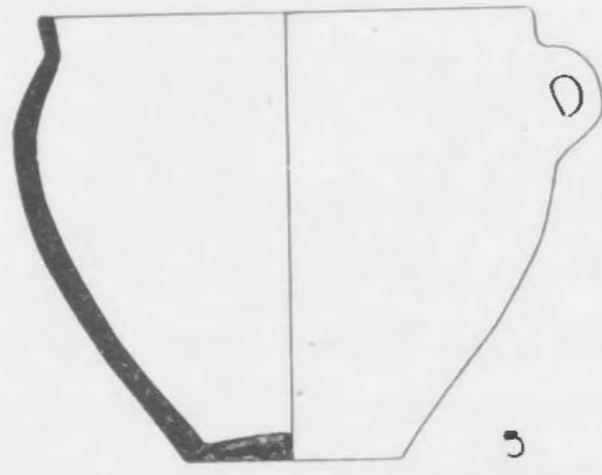
1

2

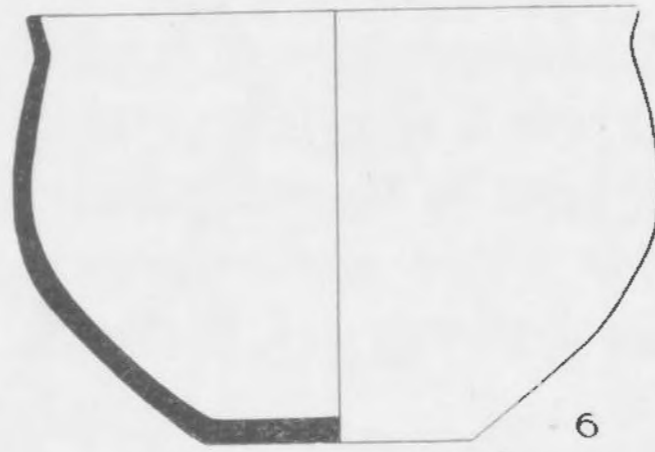

3

5

e 1932/9.48

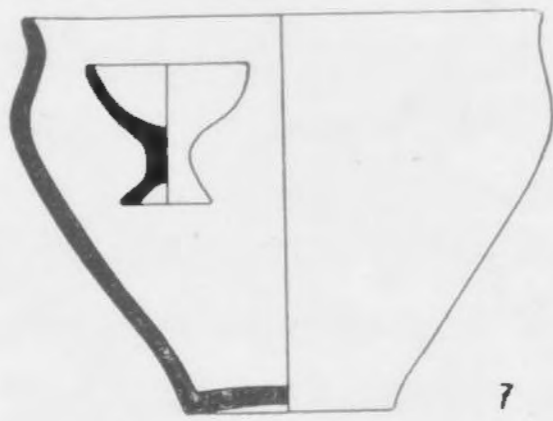

6

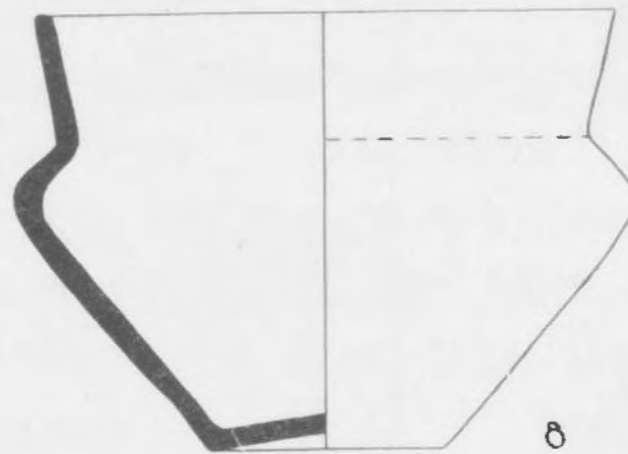
4

B.L. O. 122?

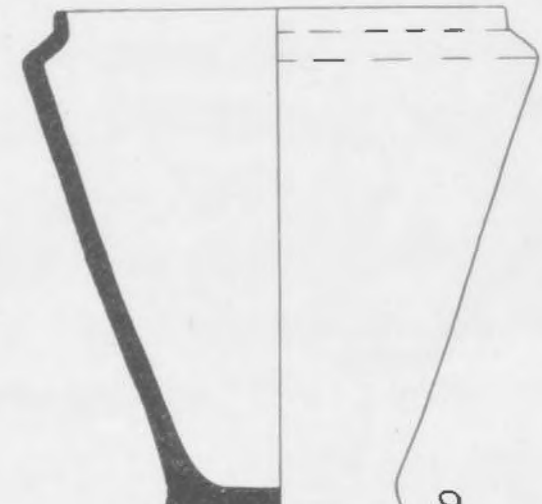

7

e 1930/9.80?

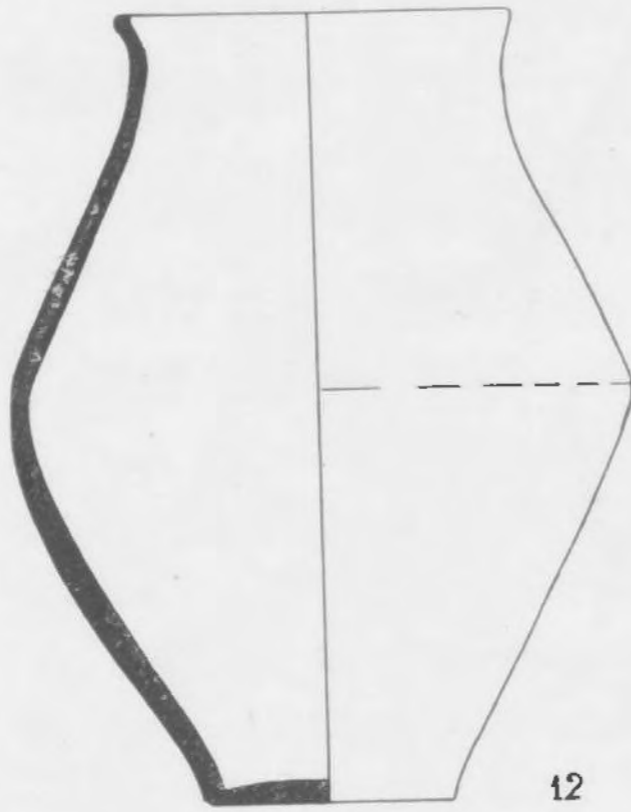

8

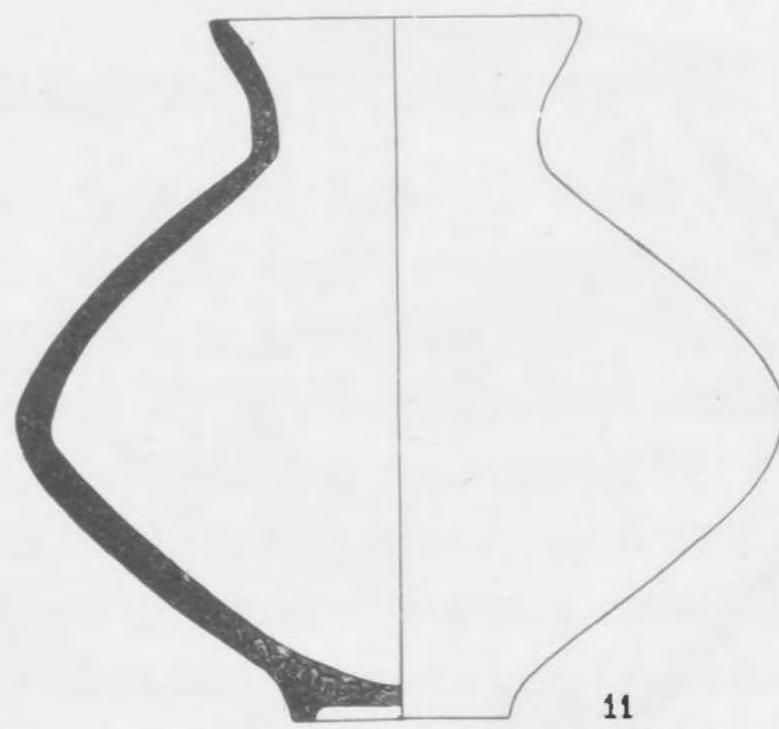
9

e 1925/6.4

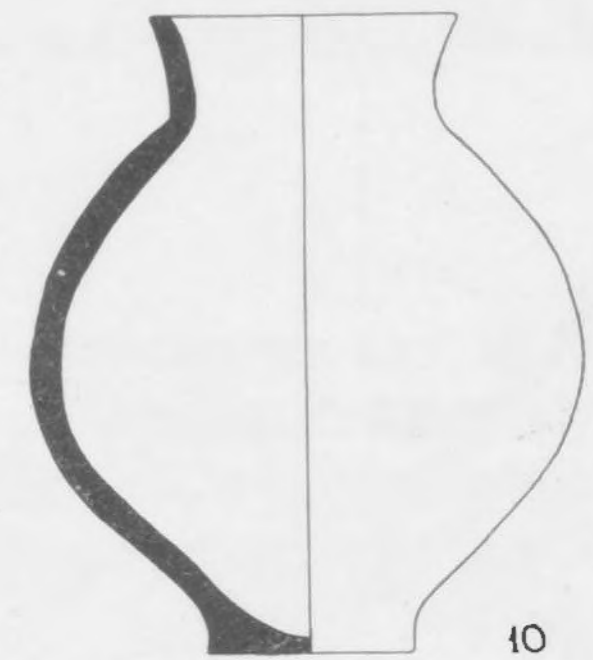

12

e 1930/8.42

11

10

e 1925/6.3

0 10 20 cm

Afb. 5.

uit Romeins grafveld
Bl. F.A.12 (Alvone)
m.o.a. Arr. 1-3.

la Tène ²⁷⁾ of Hunsrück-Eifel II ²⁸⁾ worden gedateerd. HOLWERDA ²⁹⁾ laat zelfs een vergelijkbare vondst uit Cuyk zien, die van een terra nigra deksel is voorzien.

Samenvattend kan men wel aannemen, dat de meeste „Koberstadt” urnen te dateren zijn in de beide laatste Hallstatt perioden en de vroege la Tène tijd.

Aansluitend bij het „Koberstadt” type willen wij wijzen op een urn (afb. 5 nr. 2), die op hoge schouders een duidelijk daarvan gescheiden, conische hals draagt. Het aardewerk is van met zand verschraalde klei gekneed, gepolijst en in neutraal vuur gebakken.

BOLLE POTTEN MET HOLLE RANDEN

De op afb. 5 nrs. 3 en 4 weergegeven potten vertegenwoordigen een groep, die gekenmerkt wordt door een bolle buik waarop, daarvan veelal duidelijk gescheiden door een lijn, een eerst naar binnen gebogen en vervolgens terug gebogen rand staat. Deze vindt tegenhangers in de Hunsrück-Eifel cultuur ³⁰⁾, zodat een datering in de laatste Hallstatt periode en in de vroege la Tène tijd het meest waarschijnlijk is. Het aardewerk van de beide objecten is van met grof zand verschraalde klei gekneed, vooral op de bovenhelft gepolijst en in oxyderend milieu goed gebakken.

POTTEN MET WIJDE MOND EN INGESNOERDE RAND

Wij komen thans aan de bespreking toe van een type potten, dat reeds eerder onze aandacht heeft gehad. Afb. 2 nr. 4 toont een éénorige urn, die gedekt door een schotel met „Kerbschnitt” tot de oude urnenveldentijd moet behoren. Dit soort éénorige potten komt meer voor, maar dan vooral met een iets uitstaand randje (afb. 5 nr. 5). De overgang naar de oorloze typen (afb. 5 nrs. 6 en 7) is niet groot. In de laatste pot is een z.g. eierdopje gevonden, dat volgens KERSTEN typisch is voor de Laufelder groep (Ha C.) — RADEMACHER ³¹⁾ dateert een gelijkvormige pot Ha 2. — In het grafveld Diersfordt komt dit type eveneens voor. STAMPFUSZ (Taf. XV, Abb. 11) dateert hem Ha D. — DEHN ³²⁾ is nog later met zijn datering, nl. vroeg la Tène. — Het is niet onmogelijk, dat al deze dateringen juist zijn en deze vorm een lang leven heeft gekend. De buikknik is in de loop van de tijd vermoedelijk wat omhoog gekomen en verscherpt.

Het aardewerk van de Wychense stukken is van met zand verschraalde klei gekneed, gepolijst en in oxyderend milieu gebakken.

POT MET HOGE TRECHTERVORMIGE RAND OP HOGE SPITSBUIK

Afb. 5 nr. 8 geeft zo'n urn met een vrij hoge, trechtervormige hals op een hoog geknikte buik weer. De bodem is iets hol van onderen. Hoewel de vormen minder geprononceerd zijn als de vondsten uit Alphen (N.Br.), die tot de Marne cultuur worden gerekend ³³⁾, kennen wij geen

27) DEHN, W., 1936, *Ein Grabhügelfeld bei Wintersdorf a. d. Sauer*, *Trierer Zeitschr.*, 11, p. 1-45. Hier speciaal p. 10, Hügel 9, Grab D.

28) REST, W., 1948, *Das Grabhügelfeld von Bell im Hunsrück*, *Bonn. Jahrb.*, 148, p. 152, Abb. 12, 5.

29) HOLWERDA, J. H., 1923, *Die Perioden der Hallstattkultur und ihre Datierung*, *Oudh. Med.*, N. R. III.

30) SCHUMACHER, K., 1918, *Beiträge zur Siedelungs- und Kulturgeschichte des Westerwaldes und Taunus in der Hallstatt- und Früh-La Tène-Zeit*, *Nassauische Annalen*, 44, p. 175-222. Hier speciaal Taf. III.

31) RADEMACHER, C., 1927, *Der Volksstamm zw. Sieg-Wupper-Rhein zur ersten Eisenzeit*, *Mannus*, V, Erg. Bnd. Hier speciaal Taf. XI abb. 6.

32) Zie noot nr. 27. Hier speciaal p. 14, Hügel 20.

33) Zie noot nr. 10.

beter vergelijkbare objecten. Het aardewerk van het onderhavige exemplaar is van schrale klei gekneed, gepolijst en in neutraal milieu goed gebakken.

EEN SITULAVORMIGE POT

Een interessant geval levert de situlavormige pot (afb. 5 nr. 9) op, die als deksel heeft gediend op een zeer buikige urn met iets uitstaande rand (afb. 5 nr. 10). De export van bronzen situla's, waarvan de onderhavige pot direct is afgeleid, begon uit Italië in Ha C. Tot in de la Tène tijd kan men deze handelsbeweging volgen, zodat de Wychense urn vermoedelijk in de 5e eeuw v. Chr. of daaromtrent is gemaakt. Het aardewerk van deze pot is van verschraalde klei gekneed, gepolijst en in zwak reducerend milieu vrij zacht gebakken. Voor de buikige asurn hebben wij een goed gedateerd vergelijkingsstuk gevonden³⁴⁾. Dit voorwerp wordt zeer vroeg la Tène gedateerd³⁵⁾. Wij menen dan ook zonder bezwaar de beide urnen in de 4e eeuw v. Chr. te kunnen plaatsen.

EEN DUBBELCONISCHE POT MET NAUWE HALS EN STANDRING

Een fraai voorbeeld van la Tène invloed uit het zuiden onder het Wychense materiaal is een flinke urn (afb. 5 nr. 11) met dubbelconische buik, nauwe halsopening, iets uitstaande rand en standring. Hoewel gekneed, is in deze pot duidelijk de invloed van de draaischijftechniek te herkennen. Het aardewerk is van met grof zand verschraalde klei gekneed, gepolijst en in zwak reducerend milieu gebakken. Goede vergelijkingsstukken vindt men o.a. in het grafveld van Bell in de Hunsrück (*Bonn. Jahrb.*, 148, p. 133 e.v.).

HOGЕ DUBBELCONISCHE POT MET IETS UITGEBOGEN RAND

Van de dubbelconische pot (afb. 5 nr. 12) vindt men een overeenkomstig exemplaar bij KERSTEN³⁶⁾ uit Altenrath (Siegkreis). Deze wordt door hem la Tène gedateerd. Het aardewerk van het Wychense object is van met zand verschraalde klei gekneed, gepolijst en in oxyderend milieu vrij zacht gebakken.

EMMERVORMIGE URNEN MET VERNAUWDE HALS-RAND PARTIJ

Tot deze groep rekenen wij zowel geheel gladwandige, als besmeten of met vingerindrukken op rand of wand versierde urnen. De gladwandige en de ruwgemaakte potten maken de indruk typologisch tot één groep te behoren, die is afgeleid van de situlavorm. Het is ons niet mogelijk deze impressie te bewijzen, omdat dateerbaar materiaal ten enen male ontbreekt. Bovendien is het zeer wel mogelijk, dat de gladwandige en de besmeten vormen lange tijd naast elkaar zijn voorgekomen. Hoe dit alles ook zijn moge, het staat buiten twijfel, dat alle urnen van deze groep gemeen hebben de hoge knik van de emmervormige buik naar de schouder, die weer bekrond wordt door een recht of even uitstaand randje.

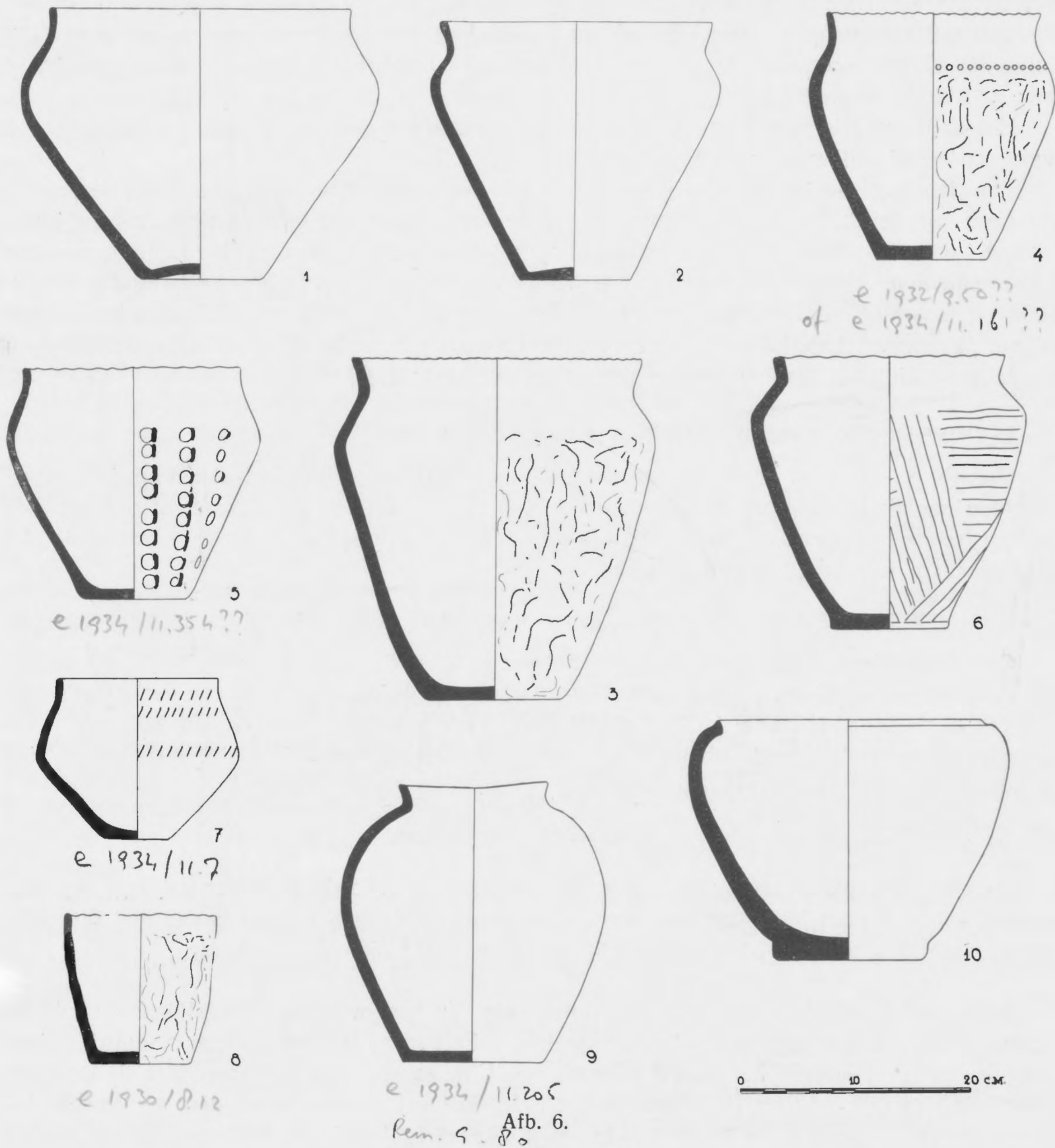
Bij de afbeeldingen (afb. 6 nr. 1 t/m 6) willen wij alleen nog het volgende opmerken. Afb. 6 nr. 1 is wel breed van boven maar kan toch tot de hier onderscheiden groep worden gerekend. Frappant is voorts de gelijkenis tussen de volkomen onversierde urn (afb. 6 nr. 2) en de zuivere

34) Zie noot nr. 27. Hier speciaal p. 8, Hügel 5, Grab A.

35) BURSCH, F. C., 1942, *Onze Urnenvelden, Oudh. Meded.*, N.R. XXIII, p. 48 is met zijn datering, die tot in de Romeinse Keizertijd doorloopt, wel wat aan de late kant naar het ons voorkomt.

36) Zie noot nr. 13. Speciaal Abb. 3.

„Harpstedter” urn (afb. 6 nr. 3). Tussenvormen n.l. zonder kartelrand doch wel besmeten, evenals andersom komen ook voor. De aandacht dient voorts gevestigd te worden op urnen met één rudimentair oortje, dat uit twee dicht bij elkaar gelegen knobbeltjes bestaat. De pot op afb. 6 nr. 4 spreekt geheel voor zichzelf. Urnen van het type op afb. 6 nr. 5 worden door KERSTEN³⁷⁾ vergeleken met de Marne culturen. Tenslotte kan men de urn op afb. 5 nr. 6 tot de z.g. Kalender-

37) Zie noot nr. 13. Hier speciaal Abb. 16.

berg ceramiek rekenen. Volgens KERSTEN³⁸⁾ moet men de gebruikte versieringswijze dateren van late Hallstatt tot vroeg la Tène. Wij hebben echter de indruk gekregen dat het door vele rijen vingerindrukken ruw gemaakte oppervlak in ons land nog bij inheems aardewerk uit de 1e eeuw n. Chr. voorkomt.

Het aardewerk is steeds van schrale klei gekneed, waar nodig gepolijst en in neutraal tot zwak oxyderend milieu gebakken.

Een datering van de onderhavige groep is een zeer ongewisse zaak, aangezien de meeste typen een lang leven beschoren is geweest. Wat de begindatum betreft is men het over het algemeen wel eens, dat deze omstreeks 500 v. Chr. gesteld moet worden. Een einddatum te noemen is veel moeilijker. BRAAT vond in een Merovingisch milieu nog besmeten kartelrandig aardewerk³⁹⁾, waarmee vermoedelijk wel het jongste voorkomen is vastgesteld. Dit wil niet zeggen, dat het Wychense materiaal ook nog vroeg middeleeuws kan zijn. Voorlopig bestaat er geen directe aanleiding het later te dateren dan in de IIde eeuw n. Chr.

BIJKOMSTIGE KARTELRANDIGE POTJES

Op afb. 6 nr. 7 vindt men nog een dubbelconisch potje met vingerindrukken op de rand en drie rijen nagelindrukken op de bovenhelft. Afb. 6 nr. 8 geeft een grote kroes met gekartelde rand en besmeten oppervlak. Het aardewerk van deze beide potjes is van grof verschaalde klei gekneed en in oxyderend milieu gebakken.

POT MET RONDE SCHOUDER EN STAAND RANDJE

Een zeer onregelmatig gevormde urn van met grof zand verschaalde klei gekneed, enigszins gepolijst en vuilgeel van kleur (afb. 6 nr. 9) is vergelijkbaar met vondsten van de midden-Rijn (PLAIDT, *Bonn. Jb.*, 142, 1937, Taf. 59, Abb. 3), die laat la Tène worden gedateerd. Het aardewerk van het Wychense object is van met grof zand verschaalde klei gekneed, enigszins gladwandig en in oxyderend milieu gebakken.

VAN KURKURNEN AFGELEIDE POTTEN

Deze potten, die kennelijk geïnspireerd zijn door de Romeinse kurkurnen, behoren qua maaksel geheel bij het inheemse aardewerk. Het voorbeeld (afb. 6 nr. 10) is van met fijn grint verschaalde klei gekneed, zeer ruwwandig en geelgrauw vlekkerig van kleur.

Indien wij tenslotte de lange reeks potten uit Wychen overzien, dan blijken de talrijke vormen en de daaraan gegeven dateringen weinig ruimte meer te laten om een belangrijk hiaat in de bewoning gedurende het laatste millennium v. Chr. aannemelijk te maken. Van de Deverelurnen, die eigenlijk nog tot de vooravond van de urnenveldencultuur behoren, tot aan de inheemse kurkurnen volgen de verschillende typen elkaar regelmatig op. De vernieuwing met de sterke invloed van de Zuid-Duitse urnenvelden ceramiek is duidelijk aan te tonen. Opmerkelijk hierbij is het eigen karakter, dat de versiering ten onzent heeft. Met het verflauwen van de invloeden uit de Boven-Rijnse laagvlakte komen andere stromingen een rol spelen, zoals de Midden-Rijn culturen en ook invloeden van de noordelijk gelegen urnenveldencultuur zijn waarneembaar.

38) Zie noot nr. 13. Hier speciaal p. 46.

39) *Oudheidk. Meded.*, N.R. XXX, p. 38 e.v.

Naast de eigen verwerking van uit naburige gebieden geïmporteerde vormen blijft het Rijngebied steeds de meeste invloed uitoefenen. De bronzen situla's, die langs deze weg ons land bereikten, oefenden hun invloed uit op de vorm van het aardewerk, de emmervormige urnen. Mogelijk hebben ook de Marne culturen een rol gespeeld. Wij hebben over deze invloeden echter nog niet genoeg materiaal gevonden.

ROMEINSE WOONSPOREN

Bij een beschouwing over de bewoning van het Land van Maas en Waal in de Romeinse tijd moet men steeds voor ogen houden, dat het inheemse karakter sterk overweegt op het zuiver Romeinse. Het inheemse element is primair en zeker ouder dan de periode, waarin de Romeinse bemoeiing met ons land het sterkste is geweest, nl. de 2de eeuw na Chr.

Het is moeilijk vast te stellen wanneer deze vrij algemene inheemse bewoning begint, maar het is wel zeker, dat in de eerste eeuw na Chr. de occupatie van een groot deel van dit gebied reeds intensief was. Gedurende de 2de eeuw schijnt de dichtheid van de bewoning nauwelijks te zijn toegenomen. Wij beschikken dan echter over het beter te dateren Romeinse importgoed⁴⁰⁾, waardoor de omvang van de occupatie vrij nauwkeurig is vast te stellen.

De verspreiding van de „Romeinse” bewoning kan in drie zônes worden ondergebracht, die elk min of meer een eigen karakter hebben. Opgemerkt dient te worden, dat deze indeling mogelijk wordt gemaakt mede door gegevens, die beschikbaar zijn gekomen bij de karteringen van de Betuwe en de Maaskant in Brabant. Wij onderscheiden:

1e Een Waal-zône, waarin de gemeenten Beuningen en Ewijk geheel aansluiten bij de Over-Betuwe (1-25) en waarin Wamel gevoegd kan worden bij de Neder-Betuwe (26-30). In het westen bij Dreumel zijn geen Romeinse woonsporen vastgesteld. De vindplaatsen in de gemeente Druten liggen vrijwel alle op zandgrond, zodat ze zijn ingedeeld bij de volgende groep.

2e Een centrale zône, waartoe gerekend worden de woonplaatsen op zandgrond in de gemeenten Druten, Horssen, Bergharen, Wijchen, Overasselt en Heumen (35-56, 59, 62-65, 68-71, 73-103).

3e Een Maas-zône. Deze omvat tevens de woonplaatsen langs een oude Maasarm, die aan de zuidrand van de zandzône valt te vervolgen. Tot deze groep behoren de woonplaatsen op rivierklei in de gemeenten Horssen, Bergharen, Batenburg en Appeltern (31, 57, 58, 60, 61, 66, 67, 72, 104-124).

DE WAAL-ZONE

Op twaalf vindplaatsen in de gemeenten Beuningen en Ewijk zijn Romeinse scherven gevonden. Een bestudering van de bijgevoegde kaart leert, dat de concentratie van deze woonplaatsen in verhouding tot de rest van Maas en Waal buitengewoon sterk is. Landschappelijk liggen deze nederzettingen geheel gescheiden van de zandgronden door lage kom- en leemgronden.

---

40) Onder de term „import” vatten wij samen alle producten, die kennelijk zijn gemaakt onder zeer sterke Romeinse invloed, zoals ruwwandig gedraaid, gevernist en terra-nigra-achtig aardewerk of terra sigillata. Al deze zaken zijn van buiten af in de inheemse samenleving gebracht. Import wil niet zeggen, dat het voorwerp van buiten Nederland komt.

De bewoning in Beuningen en Ewijk sluit aan op Nijmegen en de Over-Betuwe. Vooral met het laatste gebied bestaat veel overeenstemming, omdat ook daar een overwegend inheemse bevolking heeft gezeten.

De vindplaats aan de Biesterhuizense straat (4) wijst op de mogelijkheid van contact tussen de zandgronden en het oostelijke deel van de Waal-zône. Hier toch ligt een bewoond oord midden in de leemgronden, zij het dat een hoog punt is uitgekozen.

Zoals wij reeds opmerkten zijn de gevonden scherven in hoofdzaak afkomstig van inheems aardewerk. Opmerkelijk is evenwel, dat enkele vindplaatsen in grote meerderheid Romeins importgoed bleken op te leveren ⁴¹⁾. Het zijn de vindplaatsen De Grote Aalst (9), vroeger bekend als die bij Doddendaal en het dorp Beuningen (2). Op eerstgenoemde zijn bovendien talrijke fragmenten van Romeinse dakpannen te vinden.

In tegenstelling met wat wij in de Over-Betuwe geconstateerd hebben ten aanzien van continuïteit in de bewoning gedurende de vroegste middeleeuwen, blijkt er langs de Waal geen sprake van doorlopende bewoning te zijn. Alleen in het dorp Ewijk (8) zijn Merovingische vondsten gedaan, echter in gezelschap van Karolingische; Romeins aardewerk is hier niet opgeraapt.

In de meer westelijk gelegen gemeenten langs de Waal zijn aanzienlijk minder Romeinse woonplaatsen gevonden. Deze verspreiding sluit geheel aan bij die in de Neder-Betuwe. De meest westelijke vindplaats is een terrein even ten O. van het dorp Wamel (30).

Een interessante vondst is ten slotte die van een aantal zeer laat-Romeinse munten „te” Bato's erf dicht bij Heerewaarden ⁴²⁾. Navraag ter plaatse leverde geen nadere vindplaats op. Zeer waarschijnlijk hebben wij hier ook eerder met een verloren „schat” te maken dan met een woonplaats.

Langs de Waal van Nijmegen tot in Wamel kan men een Koningsstraat volgen. Het is interessant om aan de hand van de nieuwe en oude gegevens na te gaan, of deze weg in de Romeinse tijd valt te dateren. In de eerste plaats blijkt dan, dat de Koningsstraat in grote lijn de inheems-Romeinse woonplaatsen langs de Waal volgt. De meest markante Romeinse vindplaats, die van de Groot Aalst bij Doddendaal (9) ligt echter niet aan de weg! Ook de vindplaats bij het Oude Veerhuis onder Winssen (25 A), waar BURSCH heeft opgegraven, schijnt een sterk Romeins karakter te hebben gehad. Dit terrein bevindt zich 1500 m. ten noorden van de Koningsstraat.

Een bezwaar van archaeologische aard is, dat er vrijwel geen bewijzen zijn voor continuïteit in de bewoning sedert de Romeinse tijd. Alleen op de hoge zandkop de Heuf te Puiflijk (44) en op de Gelenberg bij Druten (38) zijn enkele aanwijzingen voor een doorlopende bewoning gevonden. Overtuigend zijn zij echter allermint. De discontinuïteit in de bewoning wordt bovendien nog versterkt door een bodemkundig argument. Na de Romeinse tijd en vóór de Karolingische tijd heeft een belangrijke verhoging van de oeverwal langs de Waal plaats gevonden. De Waal-zône was toen dus sedimentatiegebied.

Vóór een datering in de Romeinse tijd pleit, dat Karolingische en later middeleeuwse vindplaatsen absoluut niet aansluiten op de Koningsstraat.

Tevens is een argument van toponymische zijde aan te voeren, dat de weegschaal sterk in het voordeel van een Romeinse weg doet overslaan. Mej. Dr. A. W. VLAM maakte ons hierop

41) Zie noot nr. 40.

42) *Ex. Rom.*, III, p. 108, 2e al. De munten zijn geslagen tussen 364 en 408.

attent. In een Luxemburgse publicatie ⁴³⁾ wordt medegedeeld, dat de veldnaam Hosterd speciaal voorkomt langs Romeinse wegen. Hiermee worden plaatsen aangeduid, die in de vroegste middeleeuwen zijn verlaten. Het bleek bij de opname van perceelsnamen in het Land van Maas en Waal, dat daar tien zgn. Hosterd's voorkomen. Een speciaal onderzoek in het terrein leerde het volgende:

1e Acht van de tien Hosterd's liggen aan of zeer dicht bij de zgn. Koningsstraat.

2e In ca. 60 % van de gevallen konden bewoningssporen uit de Romeinse tijd worden aangetoond.

Alle gegevens over de Koningsstraat tezamen wettigen de conclusie, dat deze weg zeer waarschijnlijk teruggaat op een Romeinse heerbaan. Zij is wellicht te identificeren met de zuidelijke weg van de zgn. Peutingerkaart. Of de bestaande Koningsstraat nog de route van 1800 jaar geleden volgt moet voor grote delen ernstig worden betwijfeld. Het uiteindelijk bewijs voor het aanwezig zijn van een Romeinse weg moet trouwens geleverd worden in de bodem zelf.

DE CENTRALE ZONE, HET ZANDGEBIED

Hiervóór is allereerst bij de beschouwingen over de gevolgde werkmethode en daarna bij de behandeling van de vóór-Romeinse bewoning al het een en ander te berde gebracht over de archaeologie van de zandgronden in het Land van Maas en Waal. Het moge duidelijk zijn geworden, dat de inheemse bevolking in de Romeinse tijd voor een belangrijk deel stoelde op oudere elementen. Hoe groot het aandeel van de bevolking uit aeneolithicum en vroege bronstijd in die van de eeuwen rondom het begin van onze jaartelling is geweest, valt vooralsnog niet te zeggen.

Bij de inheemse bewoners constateerden wij een speciale voorkeur voor de hoogste kopjes in het zandgebied om hun nederzettingen op te vestigen. Ook de vrijwel zuiver Romeinse bouwwerken liggen op dergelijke plaatsen, zoals o.m. fraai is te zien op enkele terreinen aan de Scheiwal op de grens van Wijchen en Overasselt, waar door BRAAT een Romeinse villa is opgegraven (92).

Evenals in de Waal-zône valt in de centrale zône een hiaat in de bewoningsgeschiedenis gedurende de laat-Romeinse tijd en de vroegste middeleeuwen. Terwijl 4e eeuwse vondsten alleen uit Wijchen bekend zijn, zijn er sporadisch enkele Merovingische scherven gevonden. Wij achten het niet uitgesloten, dat door de moeilijkheden bij het onderzoek op de zandgronden ons iets is ontgaan, maar toch is het beeld in algemene trekken wel te schetsen. En daarin zouden wij rekening willen houden met een wegtrekken van het grootste deel van de bevolking in de 3e eeuw. Op enkele gunstige punten zal ongetwijfeld nog wel een kleine gemeenschap zijn achtergebleven.

Als reden voor deze grote emigratie behoeven wij niet in de eerste plaats een historische oorzaak te zoeken, want landschappelijk is de bewoonbaarheid er niet beter op geworden. Wij wezen er al op, dat langs de Waal in de laat-Romeinse tijd de meeste woonplaatsen verlaten zijn, wat aan de veranderingen in het waterregime geweten moet worden. Ook op de zandgronden was men blijkbaar beducht voor het water, aangezien steeds de hoogste terreinen voor bewoning werden uitgezocht. Dat het overstromingsgevaar zeer reëel is geweest, kan men nog enigszins reconstrueren aan de hand van de verhalen over de laatste grote watersnood in het

43) J. MEYERS, *Studien zur Siedlungsgeschichte Luxemburgs*, Berlin z.j. Zie voorts EDELMAN, C. H., 1950, *Oudheidk. resultaten van de Bodemkartering*, Kon. Ned. Akad. v. Wet., Akademiesdagen III.

Land van Maas en Waal in 1926, toen zelfs in het ten opzichte van de hele „waard”⁴⁴⁾ hoog gelegen Wijchen vele huizen alleen per schuitje te bereiken waren. De overstroming begon toen met een dijkdoorbraak van de Maas bij Overasselt. Ongetwijfeld zullen soortgelijke omstandigheden zich herhaalde malen hebben voorgedaan in dit onbedijkte gebied, dat in laat-Romeinse tijd in hydrografisch buitengewoon ongunstige omstandigheden kwam te verkeren.

Op verschillende plaatsen in de centrale zône en ook éénmaal op de hoge leemgronden bij Heumen (101) valt een bijzonder bodemprofiel waar te nemen. Samen met Ir L. PONS hebben wij deze terreinen als oude bouwlanden verklaard. In het profiel, dat zich door kleur en losheid tot 60 cm diepte van de dieperliggende lagen onderscheidt, worden nl. talrijke scherfjes van inheems aardewerk uit de vroege ijzertijd en de Romeinse tijd gevonden. Meestal zijn de scherven zeer klein of zelfs gruis.

Het is mogelijk, deze zgn. oude bouwlanden in het zandgebied op een andere wijze te verklaren. De bruine gronden liggen nl. veelal op de hellingen van de hogere ruggen en koppen. Bovendien worden zij gekenmerkt door een zwak kleiïg karakter. Deze beide eigenschappen kunnen er op wijzen, dat het ontstaan te danken is aan afspoeling van bovenaf en inspoeling gedurende de talrijke overstromingen. De oude bouwlanden zouden dan dus zgn. menggronden zijn. In verscheidene gevallen is men geneigd de voorkeur aan laatstgenoemde verklaring te hechten, in andere terreinen lijkt een oud bouwland meer waarschijnlijk. Wij verwijzen in dit verband nog naar soortgelijke verschijnselen in Didam, welke bij het bodemkundig onderzoek aldaar als afspoelingen van hoger gelegen punten konden worden verklaard.

Bij het profiel op de Hosterd (101) onder Heumen op hoge leemgrond kan men deze laatste interpretatie echter niet goed gebruiken. Daar zou een vrij diepe grondbewerking moeten hebben plaatsgevonden in de Romeinse tijd.

DE MAAS-ZONE

Zoals reeds werd aangeduid valt deze zône uiteen in twee duidelijk gescheiden stroomgronddruggen. Behalve de noordelijke oeverwal van de Maas is nog teruggevonden een oude Maasarm, die met zijn oeverwallen aansluit op de zuidrand van de centrale zandzône.

Langs deze Maasarm zijn verscheidene woonplaatsen gevonden, die vrijwel alle gekenmerkt zijn door een grote meerderheid van de inheemse vondsten boven die van het Romeinse importgoed⁴⁵⁾.

Over een grote afstand is de rivierbedding of stroomdraad nog duidelijk in de tegenwoordige topografie te herkennen. Zo maakt o.a. het Wijchense Meer er deel van uit. Dit vormt nog steeds een langgerekte plas. Tussen Bergharen en Altforst is de oude Maasarm overdekt met een afzetting, die ontstaan is door een doorbraak van de noordelijke oeverwal van de tegenwoordige Maas bij Appeltern. Verder westelijk verdwijnt het gehele systeem langzamerhand onder de komkleiafzettingen. Het meest westelijk bewoonde punt, n.l. de vindplaats in het Hoogbroek van Wamel (31), ligt dan ook onder een 70 cm dikke kleilaag. Eerder, onder Horssen, heeft de Maasarm zich echter al vertakt; voor verdere bijzonderheden hierover zij verwezen naar het bodemkundige rapport van Ir L. PONS.

Door ons onderzoek is wel vast komen te staan, dat de Oude Maasarm in de Romeinse

44) Waard hier gebruikt in de betekenis van Alblasser-waard, Bommeler-waard, dus een groep van polders omsloten door één ringdijk.

45) Zie noot nr. 40.

tijd en speciaal in de 2e eeuw na Chr. nog in functie moet zijn geweest. Wanneer de Maas haar water uit deze bedding heeft teruggetrokken, is niet met zekerheid te zeggen. De Romeinse scherven op de woonplaatsen zijn in de meeste gevallen niet jonger dan het begin van de 3e eeuw na Chr. Slechts in één geval nl. op de Fleerde (60) even westelijk van Leur werd een 4e eeuwse scherf gevonden. Deze woonplaats ligt echter buitengewoon gunstig ten opzichte van de meer westelijke langs de Oude Maasarm. Merovingische vondsten ontbreken absoluut in deze groep woonplaatsen. Karolingische scherven zijn alleen bekend van de Hepperd (120) en de Woerd (115) bij Altforst. Wij zijn dus niet ver bezijden de waarheid als wij concluderen dat de Oude Maasarm wellicht al in de tweede helft van de 3e eeuw of in de 4e eeuw is verlaten door de Maas, maar dat dit proces zonder bezwaar eveneens in de Merovingische tijd gedateerd kan worden. Hoe dit alles ook moge zijn; wij moeten de gehele verandering zien als een onderdeel van het sedimentatieproces, dat tussen circa 250 en 500 in het Land van Maas en Waal heeft plaats gevonden.

Over de Romeinse woonplaatsen, die zijn vastgesteld langs de huidige Maas kunnen wij kort zijn na al hetgeen reeds over de bewoning uit die tijd in het Land van Maas en Waal is gezegd. De noordelijke oeverwal is bijzonder smal, zodat het aantal vindplaatsen gering is. Op de meeste terreinen is vastgesteld kunnen worden, dat de Maas op het eind van de Romeinse tijd en in de vroege middeleeuwen nog een belangrijke bijdrage heeft geleverd voor de opbouw van de onderhavige stroomgronden. Zeer fraai is zulks vastgesteld aan de Voorstraat bij Lienden (107) in de gemeente Batenburg, waar de voet van de woonplaats, die op een natuurlijke hoogte was gelegen, onder jonge stroomgrond is bedolven. Een ander interessant voorbeeld is in de vindplaats Berghuizen (112) onder Maasbommel, waar het zgn. Romeinse niveau op 45 cm onder maaiveld ligt en de middeleeuwse scherven van het oppervlak zijn op te rapen.

Opmerkelijk is ten slotte bij de bewoning langs de Maas het grote verschil met de zuidelijke oever, waar op tal van plaatsen aan de rivier en ook meer landinwaarts geen enkele aanwijzing is te vinden voor een belangrijk hiaat in de bewoning sedert de eerste eeuwen onzer jaartelling. De breuk in de geschiedenis der nederzettingen wordt in het Brabantse meer westelijk gevonden nl. te beginnen bij Lithoijen, dat ongeveer tegenover Alphen in Maas en Waal ligt.

Op het vondstenmateriaal, dat aanleiding gaf tot de dateringen in de Romeinse tijd willen wij hier niet dieper ingaan. Bij de beschrijvingen van de vindplaatsen is in het kort aangegeven van welke soorten aardewerk de scherven zijn. Het overgrote deel is ruwwandig, terwijl daarnaast het zgn. geverniste goed en in enkele gevallen terra sigillata optreden. De scherven bevinden zich alle in het Rijksmuseum van Oudheden, waar zij door een ieder kunnen worden geraadpleegd.

Nergens is ons iets gebleken van geïmporteerd aardewerk uit de eerste 70 à 80 jaar na Chr. De enkele 4e eeuwse scherven werden reeds afzonderlijk genoemd. De rest bestaat dus uit aardewerk uit de 2e eeuw en eerste helft van de 3e eeuw.

MEROVINGISCHE WOONSPOREN

Door het gehele land van Maas en Waal zijn de vondsten uit de vroegste middeleeuwen uitermate schaars. Naar aanleiding van het probleem van de Koningsstraat bespraken wij reeds de mogelijkheid van een continue bewoning in de Waal-zône; deze bleek aan de hand van de vondsten niet te bewijzen. Alleen in het dorp Ewijk (8) en op de Gelenberg bij Druten (38) zijn Merovingische oudheden gevonden.

Langs de Maas ontbreekt elk spoor uit dit tijdperk. Het kan zijn, dat de bewoning hier overdekt is door jongere Maasafzettingen, hoewel wij dit voor onwaarschijnlijk houden, omdat

noch Romeinse noch Karolingische vondsten ontbreken. De geconstateerde sedimenten moeten dus in laat-Romeinse en/of Merovingische tijd zijn ontstaan.

Ook van de zandzône zijn Merovingische vondsten zeer schaars. Het is echter mogelijk, dat door later onderzoek meer uit deze periode zal worden gevonden.

Het ontbreken van een enigszins belangrijke bewoning in het Land van Maas en Waal gedurende de vroegste middeleeuwen kan o.i. alleen worden verklaard door de ongunstige natuurlijke omstandigheden, waarin het gehele gebied toentertijd verkeerde. In het bijzonder de veranderingen in de waterhuishouding van Maas en Waal zijn debet aan de genoemde situatie.

KAROLINGISCHE EN LATER-MIDDELEEUWSE WOONSPOREN

In de eerder onderzochte rivierkleigebieden hebben wij kunnen constateren, dat in de Karolingische tijd en de periode daarna tot circa 1100 het algemene beeld van de bewoning is ontstaan, zoals wij dat thans kennen. De meeste dorpen dateren in oudste aanleg uit deze eeuwen. Ook in het Land van Maas en Waal valt weer eenzelfde verschijnsel te constateren, dat hier zowel voor de rivierklei als voor de zandgronden geldt.

Wat de aanleg van de dorpen betreft kunnen vele worden teruggebracht tot het lint-dorp, dat juist op de grens van bouw- en weiland ligt. Bergharen is hiervan een buitengewoon fraai voorbeeld (64, 65). De oude dorpskerk thans N.H. Godshuis bevindt zich daar op het punt, waar twee „linten” samenkomen ⁴⁶).

Een geheel ander karakter dragen de dorpen langs de Waal. Deze hebben nl. over het algemeen een verspreide bebouwing. Vooral Beuningen is hiervan een goed voorbeeld. Het is mogelijk, dat in de meeste gevallen de oude dorpskern min of meer is verdwenen of nooit goed tot ontwikkeling is gekomen. De bewoning moet nl. tot in vrij late middeleeuwen nog veel wateroverlast hebben gehad van de Waal. In Winssen bij het Spijker (19) en bij Druten (39, 40) is vastgesteld, dat na resp. circa 1300 en 1400 nog aanzienlijke pakketten zeer zandige stroomgrond zijn afgezet.

Van de voortdurende strijd tegen het water getuigen trouwens ook de sterke ophogingen van de dorpen Wamel (30) en Altforst (119). Daar zijn enorme woonheuvels ontstaan op het eind van de middeleeuwen en ook nog later.

Voor de onderzoeker van de middeleeuwse kastelen zij tenslotte nog gewezen op het voorkomen van drie ronde burchten, waarvan die te Batenburg al enige bekendheid geniet. De beide andere liggen resp. te Leur (de Asberg) en in Maasbommel.

SLOTBESCHOUWING

De inventarisatie van oude woonplaatsen in het Land van Maas en Waal is een belangrijke aanvullende bijdrage geworden voor de kennis van de bewoningsgeschiedenis in de rivierkleigebieden. Op een aantal punten kon het inzicht in de ontwikkeling van het landschap en daarmee nauw verbonden die van de menselijke occupatie worden verdiept.

Wij denken daarbij aan de verschillende fasen, die in afzettingen van Waal en Maas kunnen worden onderscheiden. Door deze nieuwe resultaten is het noodzakelijk geworden om de oudere soortgelijke studies op enkele punten aan te vullen en te verbeteren. Wij hopen daartoe na de bestudering van alle rivierkleigronden in staat te worden gesteld.

⁴⁶) Men vergelijk hiermede Hedel in de Bommelerwaard.

Terwijl tot nu toe de vondsten van vóór ons onderzoek veelal met een korte vermelding konden worden afgehandeld, bleek het hier noodzakelijk ten aanzien van de praehistorica de opzet van het verslag te wijzigen. Het rijke materiaal in de Wijchense Oudheidkamer mocht nog geen voldoende bestudering of publicatie zien ontstaan. Om de continuïteit in de bewoning van dit deel van Maas en Waal te doen uitkomen, moesten wij op deze groep vondsten nader ingaan.

P. J. R. MODDERMAN

VERGELIJKING VAN DE ARCHAEOLOGISCHE DATERINGEN MET DE VROEGSTE HISTORISCHE VERMELDINGEN VAN DE DORPEN UIT HET LAND VAN MAAS EN WAAL ⁴⁷⁾

Gebruikte afkortingen:

Sl. = L. A. J. W. SLOET, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen*, 's-Gravenhage, 1872-1876
 WEILER = P. WEILER, *Urkundenbuch des Stiftes Xanten*, I, Bonn, 1935.
 N.G.N. = *Nomina Geographica Neerlandica*, III: *Geldersche plaatsnamen*.

NAAM	ARCH.	VROEGSTE HISTORISCHE VERMELDING
Beuningen	IX	1100 (Sl. 200bis) predium in Boninge (de naam op -ingen kan echter tot ± 800 terug gaan).
Ewijk	Merov.	949 of 1076-1099 (in Oork. Utr. no 114 op 't jaar 949: Anvici in pago Ganipi); (Sl. 184) 1076-1099: hof weurd bij Ewijk.
Winssen	IX	1028 (Sl. 155)? in Windesheim (dubieus dus); in 1203 (Sl. 405) wordt een Florens van Winsen genoemd.
Deest	??	997 (Sl. 118) predium gen. Dheste.
Leeuwen	XIV	1226 (Sl. 485) kerk te Lewen (hierin ook genoemd de kerken van Afferden, Puiflijk, Wamel en Dreumel).
Wamel	XVII	893 (Sl. 66) goederen van abdij Prüm in Vamele (2 hoeven).
Dreumel	XI	893 (Sl. 66) goederen van abdij Prüm in Tremele (4 hoeven).
Afferden	IX	1165 (Sl. 311 en WEILER 37) kerk van Afreden.
Druten	XII	1167-1174 (Sl. 322) goederen van Truthene.
Puiflijk	± VI	1176 (Sl. 340 en WEILER 46) kerk te Puflicke.
Horsen	Merov.	1247 (Sl. 631) getuige Theodericus de Horsne; ± 1250 (Sl. 726) kerk te Hursen.
Bergharen	Merov.	2e helft XIIIe eeuw (Sl. 726) Hare capella.
Hernen	??	1214 (Sl. 440) ridders van St. Jan in Harnen.
Leur	XIII	2e helft XIIIe eeuw (Sl. 726) kerk te Lore.
Niftrik	XII	1117 (Sl. 228 en WEILER 13) kerk van Nifterka.
Wycken	XI	Xe eeuw (Werdener Tiendrollen; N.G.N., III, 311) Winchem?
Overasselt	??	1247 (Sl. 674) in Assele; ± 1250 (Sl. 726) worden kerken in Over- en Nederasselt genoemd.
Heumen	??	1188 (Sl. 373) parochia Hoemen et castrum de Hoemen.
Batenburg	XII	1076-1099 (Sl. 184) Heren van Batenburg.
Appeltern	XII	996 (Sl. 116) Appel-ternika?; 1139 (Sl. 275) kerk Apeltre.
Altforst	XI	1134 (Sl. 266) Altfursge?
Maasbommel	XI	2e helft 13e eeuw (Sl. 726) kerk te Bommel.
Alfen	XIII	1122 (WEILER 15) Henricus de Alphen.

47) Mej. Dr A. W. VLAM was zo vriendelijk de historische dateringen bijeen te brengen, waarvoor wij haar hierbij gaarne dank zeggen. Voor de archaeologische dateringen zijn wij uitgegaan van de oudste woonsporen, die gevolgd kunnen worden door een aaneengesloten reeks vondsten tot in de 16e eeuw. De volgorde der plaatsnamen is dezelfde als die in de lijst van beschrijvingen der vindplaatsen.

e 1949/1.

BESCHRIJVING VAN DE VINDPLAATSEN IN HET LAND VAN MAAS EN WAAL

BEUNINGEN

- . 2-4 1. *Lienden* ⁴⁸⁾ B.: Kop van oudere stroomruggrond, gedeeltelijk door jonge stroomruggrond overdekt. L.: Flauwe verhoging waarneembaar, doch grotendeels onder het oppervlak. Vo.: Gunstig; deels van oppervlak uit bouwland, deels uit een profielkuil. V.: De oppervlaktevondsten bestaan uit terra sigillata en ruwwandig Romeins aardewerk naast inheemse scherven. De afgedekte vondst bestaat uit één gevernist Romeins scherfje en talrijke inheemse scherven. I-II.
- . 5-8 2. *Beuningen-dorp* B.: Kop van de oudere stroomruggrond. L.: Een natuurlijke hoogte. Vo.: Voldoende; in tuinen tussen erven en boomgaarden. V.: Enkele Romeinse ruwwandige scherven; Karolingisch, Pingsdorfer en Kogelpotten aardewerk, alsmede steengoed. II-III A; IX-XV.
- . 9-11 3. *De Tinnengieter* B.: Stroomruggrond. L.: Geen verhoging waarneembaar. Vo.: Matig; enig bouwland naast veel grasland. V.: Na-Karolingisch, Pingsdorfer en Kogelpotten aardewerk, alsmede steengoed. X-XIV.
- . 81-82 4. *Aan de Biesterhuizense straat* B.: Oude leemgrond. L.: Op een natuurlijke verhoging. Vo.: Gunstig; bouwland. V.: Naast talrijke inheemse scherven ook Romeins ruwwandig aardewerk. I-II.
- 5. *Wardhuizer straat* B.: Stroomruggrond. L.: Ter weerszijden van de straat enkele flauwe ophogingen. Vo.: Nihil; alles boomgaard. V.: Geen.
- 6. *De Hosterd* B.: Stroomruggrond. L.: Geen verhoging waarneembaar. Vo.: Nihil; geheel weiland. V.: Geen.
- . 184-186 7. *De Heuve* B.: Stroomruggrond. L.: Een flauwe verhoging. Vo.: Matig grotendeels grasland. V.: Meest inheems aardewerk, vrij veel ruwwandig Romeins aardewerk. I-II.

EWIJK

8. *Ewijk-dorp* B.: Stroomruggrond. L.: Flauwe verhoging waarneembaar. Vo.: Voldoende; veel bouwland. V.: Enkele Merovingische scherven, voorts Karolingisch aardewerk met radstempelindrukken en reliebandamforen, Pingsdorfer en Kogelpotten aardewerk, alsmede steengoed. VII-XV ⁴⁹⁾.
- L 9. *De Grote Aalst* B.: Stroomruggrond. L.: Een flauwe verhoging. Vo.: Gunstig; geheel bouwland. V.: Naast talrijke scherven van Romeins ruwwandig aardewerk ook inheemse ceramiek; voorts veel fragmenten van Romeinse dakpannen. II-III A. Lit.: *Ex. Rom.*, III, p. 106.
- . 119-120
2e ROB
vondst 9 rech. 10. *Boerderij de Aalst* B.: Stroomruggrond. L.: Geringe verhoging. Vo.: Voldoende; bouwland bij erf. V.: Vooral inheems aardewerk; voorts laat m.e. aardewerk. Vroege IJzertijd-Romeinse tijd; XIV-XV. klopt! → vgl. Hulst 1971 d 39 + 179.60/430.65
- . 187-188 11. *Woerd aan de Koningsstraat* B.: Oude stroomruggrond. L.: Een natuurlijke verhoging. Vo.: Matig; bouwland tussen erven en boomgaarden. V.: Vooral inheems aardewerk, voorts enkele Romeinse scherven. Na-Karolingisch en Kogelpotten aardewerk, alsmede steengoed. I-II; XI-XV.

48) Met de naam wordt aangeduid het dorp, gehucht of perceel, waar de vindplaats ligt. Daarna worden van iedere vindplaats telkens in dezelfde volgorde opgesomd: de bodemkundige ligging (B.); de ligging in het terrein (L.); de vondstomstandigheden (Vo.); de vondsten met de datering (V.) en eventueel de literatuur.

49) Op 375 m ten z. van de oude kerktoren van Ewijk ligt een groep percelen genaamd „de Hosterd”. Hier vonden wij scherven uit de XIde en latere eeuwen.

12. *Woerdje aan de Ooigraaf* B.: Stroomruggrond onder dun kleidek. L.: Een duidelijke verhoging. Vo.: Een profielkuil in een weiland. V.: Scherfjes van inheems en Romeins aardewerk. I-II.

X 13. *De Hoge Woerd* B.: Oude stroomruggrond. L.: Een duidelijke verhoging. Vo.: Gunstig; veel bouwland. V.: Zeer veel inheemse scherven; enkele van Romeins ruwwandig aardewerk en enkele van Karolingisch en Pingsdorfer aardewerk. I-II; IX-XII. vondstarchief KOB 39 H. 52 . 178.78 / 429.82

14. *In de Steegse Graaf* B.: Oude stroomruggrond. L.: Een duidelijke verhoging. Vo.: Matig; weinig bouwland naast weg en erven. V.: Geen.

X 15. *De Woerdjes* B.: Oude stroomruggronden. L.: Een flauwe verhoging. Vo.: Voldoende; meest bouwland. V.: Vooral inheems aardewerk, doch ook Romeins ruwwandig. I-III A. 39 H. 72 . 178.37 / 429.85

16. *De Woerden* B.: Oude stroomruggrond. L.: Een duidelijk waarneembare verhoging. Vo.: Nihil; grasland. V.: Geen.

X 17. *De Wolfsdarm* B.: Oude stroomruggrond. L.: Een goed waarneembare verhoging. Vo.: Voldoende; grotendeels bouwland. V.: Zeer veel inheemse scherven, maar ook Romeins ruwwandig aardewerk. I-III A.

18. *De Grote Woerd onder Winssen* B.: Oude stroomruggrond. L.: Flauwe verhoging. Vo.: Voldoende; bouwland. V.: Vrijwel uitsluitend inheems aardewerk; alleen dicht bij de Koningsstraat enkele Romeinse ruwwandige scherven. I-III A.

19. *Het Spijker onder Winssen* B.: Onder stroomruggrond. L.: Op 60 cm onder het maaiveld. Vo.: Gunstig; uit profielkuil en van bouwland. V.: Enkele Pingsdorfer en veel Kogelpot scherven, alsmede vroeg steengoed. XII-XIII.

20. *Winssen-kerk* B.: Stroomruggrond. L.: Een duidelijk opgehoogd terrein. Vo.: Matig; in tuin tussen erven en kerkhof. V.: Karolingisch, Pingsdorfer en Kogelpotten aardewerk. IX-XIII.

21. *Winssen* (Geerstraat e.a.) B.: Stroomruggrond langs inbraak geulen. L.: Afzonderlijke of aangesloten hoogten langs de wegen. Vo.: Slecht; meest erven en boomgaard. V.: Laatmiddeleeuws aardewerk.

22. *Geerstraat* B.: Onder stroomruggrond. L.: Op 65 cm onder het maaiveld. V.: Voldoende; uit profielkuil. V.: Terra sigillata scherfjes; rood vernist aardewerk en besmeten inheems. Uit de bovengrond een m.e. standing van grijs gesmoord aardewerk. pl.m. II; XIV-XV.

23. *De Lange Akker* B.: Uit grinthoudende zandlaag onder stroomruggrond en leemgrond. L.: Ca 1.5 m onder het maaiveld. Vo.: Bij het slootgraven omhoog gebracht. V.: Een Neolithische schrabber van vuursteen (afb. 1 nr. 5).

24. *De Slaaphof* B.: Stroomruggrond. L.: Een flauwe verhoging is waarneembaar. Vo.: Gunstig; geheel in bouwland. V.: Karolingisch, Pingsdorfer en Kogelpotten aardewerk, alsmede steengoed. IX-XV.

25. *De Hosterd* ⁵⁰⁾ B.: Onder stroomruggrond. L.: Onder het maaiveld. Vo.: Bij het boren is hier oude cultuurgrond vastgesteld. V.: Een fragment van inheems aardewerk.

25A. *Bij het Oude Veerhuis* B.: Op stroomruggrond. L.: Vergraven terrein. Vo.: Door Dr F. C. Bursch zijn opgravingen alhier gedaan, waarbij talrijke Romeinse resten zijn gevonden.

WAMEL

26. *De Riemsdijkse Bouwing* in Boven Leeuwen B.: In stroomruggrond. L.: Een grotendeels met stroomruggrond overdekte oude stroomruggrondkop. Vo.: Voldoende; een profielkuil en

50) Nabij deze vindplaats ligt nog een 2e perceel „de Hosterd” genaamd.

van bouwland. V.: Naast veel scherven van inheems aardewerk ook Romeins ruwwandig aardewerk. I-III A.

.108-110

27. *De Hogen Berg* in Boven Leeuwen B.: Pleistocene zandkop. L.: Een flinke natuurlijke hoogte. Vo.: Voldoende; veel bouwland. V.: Inheemse en Romeinse scherven, o.a. terra sigillata. Zeer weinig scherven van steengoed en grijs gesmoord aardewerk. I-III A; XIV-XV.

28. *Waterstraat en Tesstraat* B.: Stroomruggrond. L.: Lange reeksen enigszins opgehoogde erven met laagten ernaast. Vo.: Nihil; alles erf en boomgaard. V.: Geen.

.111-112

29. *De Hoge Woerd* B.: In stroomruggrond. L.: Een overdekte woonplaats. Vo.: Voldoende; grotendeels in bouwland. V.: Vooral inheemse scherven, voorts Romeins ruwwandig aardewerk. I-II.

30. *Wamel-dorp* B.: Stroomruggrond. L.: Zeer uitgebreide en sterke ophogingen o.a. langs de hoofdweg en ten Z. van de R.K. kerk. Vo.: Matig; zeer veel erven. V.: Alle XVIIe eeuws en jonger. De oudere vondsten liggen waarschijnlijk dieper. Even ten O. van het dorp zijn door Dr W. C. BRAAT „Romeinse” en „Germaanse” scherven gevonden.

.158

31. *In het Hoog Broek van Wamel* B.: Onder komklei op stroomruggrond. L.: Op 70 cm onder het maaiveld. Vo.: Alleen door boringen aangetoond. V.: Enkele fragmentjes van inheems aardewerk. I-II.

DREUMEL

.139-141

32. *Dreumel-dorp* B.: Stroomruggrond. L.: In dit verspreid bebouwde dorp treft men talrijke opgehoogde erven aan, daarnaast ook minder hooggelegen percelen, zoals de Hoge Pol, de Hofkooi en bij de Korenmolen, waar vandaan de vondsten hoofdzakelijk afkomstig zijn. Vo.: Voldoende; hoewel zeer veel boomgaarden en erven toch genoeg bouwland. V.: Pingsdorfer en Kogelpotten aardewerk, steengoed en grijs gesmoord aardewerk. XI-XVI.

.142

33. *Oude Dijk bij Nieuwe Wiel* B.: Stroomruggrond. L.: Een sterk opgehoogd terrein. Vo.: Gunstig; bouwland. V.: Enkele grijs gesmoorde scherven naast talrijke moderne scherven. XIV-XVIII.

34. *Oude Maasdijk* B.: Stroomruggrond. L.: Sterk opgehoogde percelen. Vo.: Matig; wat bouwland en tuingrond bij erven en boomgaarden. V.: Alleen modern aardewerk.

35. *Dreumelse Berg* B.: Pleistocene opduiking. L.: Een grotendeels opgeworpen verhoging. Vo. Matig; wat bouwland en zandafgravingen tussen weiland. V.: Zeer weinig vondsten. Een enkel inheems en ruwwandig Romeins scherfje. Een Karolingisch scherfje met radstempel-indrukken en wat laat m.e. aardewerk alsmede recent goed.

DRUTEN

.12-14

36. *Afferden* ⁵¹⁾ B.: Pleistocene zandopduiking. L.: Een natuurlijke hoogte. Vo.: Voldoende; veel bouwland. V.: Inheems aardewerk. Karolingisch en Pingsdorfer aardewerk alsmede steengoed. I-III; IX-XVI.

.15

37. *De Distelberg* B.: Pleistocene zandopduiking. L.: Een natuurlijke hoogte. Vo.: Voldoende; veel bouwland. V.: Zeer weinig. Enkele scherven van laat steengoed. XV.

.16

38. *De Gelenberg* B.: Pleistocene zandopduiking. L.: Een natuurlijke hoogte, deels afge-

51) Op een perceel genaamd „de Hosterd”, 400-500 m ten w. van de oude kerktoren werd geen oude bewoning vastgesteld.

e 1949/1.

graven. Vo.: Matig; veel vergraven. V.: Enkele inheemse en laat m.e. scherven. Vroeger hier gevonden Romeins aardewerk en terra sigillata, benevens een Merovingische spitsbuikurn. Lit: Ex Rom. III p. 107 6e al.

39. *Druten-dorp* B.: Pleistocene zandopduiking. L.: Een natuurlijke hoogte en opgehoogde percelen langs de dorpsstraat. Vo.: Alleen op de zandhoogte vrij gunstig. In het N.O. deel van het dorp is in een profielkuil afgedekte m.e. bewoning vastgesteld. V.: Vrij veel scherven van inheems aardewerk; voorts Pingsdorfer en Kogelpotten aardewerk, alsmede vroeg steengoed. I-III; XII-XIII. .17-18

40. *Bij den Heuvel* B.: Onder zeer zandige stroomruggrond. L.: Langs een inbraakgeul en onder het oppervlak. Vo.: Voldoende; bij het graven van een profielkuil. V.: Scherven van laat-Kogelpotten aardewerk en steengoed. XIII-XV. .19-21

41. *Koningsstraat onder Druten* B.: Onder stroomruggrond. L.: Onder het oppervlak. Vo.: Voldoende; in profielkuil en vroeger bij kleigraven. V.: Meest inheemse scherven naast enkele Romeinse ruwwandige scherven; vroeger reeds Romeins aardewerk. I-III A. Lit.: Ex. Rom. III p. 107 5e al. .23

42. *O.einde Scharenburgse straat* B.: Pleistocene zandkop. L.: Natuurlijke hoogte. Vo.: Zeer gunstig; tabaksland. Scherven alleen bij de boerderij. V.: Enkele scherfjes van laat steengoed en grijs gesmoord aardewerk. XIV-XVI. .22

43. *Puiflijk-de Singel* B.: Pleistocene zandkop. L.: Grote natuurlijke hoogte. Vo.: Gunstig; veel bouwland tussen erven rondom de oude toren. V.: Weinig vondsten. Karolingisch, na-Karolingisch, Pingsdorfer en Kogelpotten aardewerk, alsmede steengoed. IX-XV. .24-26

44. *Puiflijk-de Heuf* B.: Pleistocene zandkop. L.: Grote natuurlijke hoogte. Vo.: Zeer gunstig; meest bouwland. V.: Weinig vondsten. Vooral inheemse scherven, voorts enkele van Romeins importgoed; Frankische met radstempelversiering, Pingsdorfer en Kogelpotscherven en wat steengoed. I-III; pl.m. VI-XV? .27-30

45. *Puiflijk-Scharenburgse straat* B.: Stroomruggrond. L.: Langgerekte verhoging langs de weg. Vo.: Gunstig; bouwland tussen boomgaard. V.: Twee Romeinse ruwwandige scherven. Pingsdorfer en aanverwant aardewerk, alsmede Kogelpotten, grijs gesmoord aardewerk en steengoed. pl.m. II; XII-XV. .32-34

46. *De Langenberg bij Puiflijk* B.: Pleistocene zandkop. L.: Natuurlijke verhoging. Vo.: Gunstig; meest bouwland. V.: Een schrabber van donkergrauwe vuursteen. Verschillende scherven van Romeins en van inheems aardewerk; voorts laat m.e. en recent aardewerk. pl.m. II; XIV-XVIII. .36-38

47. *Mariënhoef* B.: Pleistocene zandkop. L.: Natuurlijke verhoging. Vo.: Voldoende; bouwland naast erven. V.: Scherven van inheems aardewerk, een Pingsdorfer scherfje en wat steengoed. I-III; XII-XV. .40-42

48. *Den Bult aan de Veldstraat* B.: Pleistocene zandkop. L.: Natuurlijke verhoging. Vo.: Voldoende; bouwland bij erf. V.: Twee zwart gevernist en één ruwwandige Romeinse scherf, alsmede enkele laat m.e. scherven. pl.m. II; XIV-XV. .44

49. *Het Zandpad aan de Houtse straat* B.: Pleistocene zandkop. L.: Natuurlijke verhoging. Vo.: Voldoende; bouwland bij erven. V.: Weinig vondsten. Meest inheems aardewerk, voorts wat Romeins ruwwandig aardewerk en enkele na-Karolingische scherven. I-II; X-XI. .46-48

50. *De Oude Burcht bij Deest* B.: Stroomruggrond. L.: Geen bijzonderheden waarneembaar. Vo.: Voldoende; bouwland. V.: Zeer weinig vondsten. Steengoed, Kogelpotten en grijs gesmoord aardewerk. XIII-XVI. .137-139

e 1950/1.1
 51. *De Hosterd bij Puijlijk B.*: Onder stroomruggrond op zand. L.: Onder 45 cm afdek-
 kende stroomgrond bevindt zich een 15 cm dikke oude woonlaag. Vo.: Voldoende; een profiel-
 kuil. V.: Rand- en wandscherven van inheems aardewerk en een scherfje van ruwwandig Romeins
 aardewerk. I-II.

HORSSSEN

1949/1 61-66
 52. *Horssen-dorp O. deel B.*: Pleistoceen zand. L.: Een natuurlijke o-w gerichte rug. Vo.:
 Matig; wat bouwland tussen erven. V.: Enkele inheems-Romeinse scherven. Merovingisch, Karo-
 lingisch, Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en Kogelpotten aardewerk, alsmede steengoed
 pl.m. II; VII-XV.

67-71
 53. *Horssen-dorp W. deel B.*: Pleistoceen zand. L.: Een natuurlijke o-w gerichte rug. Vo.:
 Gunstig; veel bouwland tussen erven. V.: Vrij veel inheemse en weinig Romeinse scherven.
 Pingsdorfer en aanverwant aardewerk, alsmede Kogelpotten goed en steengoed. pl.m. II; XI-
 XV. Lit.: Ex. Rom. III p. 106?

83
 54. *Hoog bij Horssen B.*: Pleistocene zandkop. L.: Een natuurlijke hoogte. Vo.: Matig;
 grotendeels afgegraven zandkop. V.: Meest inheemse scherven, doch ook Romeins aardewerk.
 I-II.

179-181
 55. *Molenhoek-West B.*: Pleistoceen zand. L.: Natuurlijke verhoging. Vo.: Voldoende;
 bouwland. V.: Naast talrijke inheemse scherven ook Romeins, ruwwandig aardewerk. Een
 Karolingische en enkele Kogelpotachtige scherven. I-III A; IX; XIII-XIV.

161-162
 56. *Molenhoek-Oost B.*: Pleistoceen zand. L.: Natuurlijke hoogte. Vo.: Matig; bouwland
 naast laag bos. V.: Naast verscheidene inheemse scherven ook een zwart geverniste Romeinse
 scherf. Steengoed, grijs gesmoord aardewerk en een loodgeglazuurde vroege scherf. I-II;
 XIV-XV.

202
 57. *De Kwaden Bongerd B.*: Onder stroomruggrond op stroomruggrond. L.: Een zeer flauwe
 natuurlijke verhoging. Vo.: Een profielkuil gegraven; woonlaag 50-80 cm onder het maai-
 veld. V.: Scherven van inheems aardewerk. Ca. I.

58. *De Hoge Beemdert B.*: Stroomruggrond met overdekte voet. L.: Een goed waarneem-
 bare verhoging. Vo.: Gunstig; bouwland en wat grasland. V.: Vooral inheems aardewerk, daar-
 naast enkele scherfjes ruwwandig Romeins. I-II.

1949/1 84-88 L
 59. *De Kloosterberg B.*: Pleistocene hoogte. L.: Een grote hoogte. Vo.: Gunstig; bouw-
 land. V.: Verschillende inheemse scherven, voorts Romeins en/of Merovingisch aardewerk.
 Kogelpotten en na-Karolingisch aardewerk, alsmede steengoed. Zeer veel stukjes paarse en blauwe
 leisteen. I-II; Merov? XI-XV. Lit.: Ex. Rom. III p. 106.

BERGHAREN

rom 44-48
 60. *De Fleerde B.*: Stroomruggrond. L.: Duidelijk een verhoging. Vo.: Gunstig; bouw-
 land. V.: Veel inheems aardewerk, voorts terra sigillata en ruwwandig Romeins aardewerk, waar-
 bij een 4e eeuwse randscherf van een deksel. Pingsdorfer en Kogelpotten aardewerk, alsmede
 steengoed. I-IV; X-XV.

49
 61. *West-Fleerde B.*: Stroomruggrond. L.: Opgehoogd terrein. Vo.: Matig; tuintjes bij
 boerderijen. V.: Pingsdorfer en Kogelpotten aardewerk, alsmede steengoed. X-XVI.

50-51
 62. *Overloonse Hof B.*: Pleistocene opduiking. L.: Een natuurlijke verhoging. Vo.: Matig;
 tuin bij boerderij. V.: Enkele scherfjes van inheems aardewerk en voorts van steengoed. pl.m.
 II; XIV-XVI.

e 1949/1.

63. *In polder Neerveld B.*: Kleine zandopduiking. L.: Een flauwe verhoging. Vo.: Gunstig; bouwland. V.: Slechts twee scherven van ruwwandig Romeins aardewerk. Ca II.

64. *Bergharen-Wijkse Veld B.*: Pleistocene zand. L.: Een natuurlijke hoogte. Vo.: Gunstig; veel bouwland. V.: Enkele inheemse en Romeinse scherven. Wat Merovingisch en Karolingisch aardewerk. Overwegend Pingsdorfer en Kogelpotten aardewerk, alsmede steengoed. pl.m. II; pl.m. VII-XV. Lit.: Ex. Rom., III, p. 105.

65. *Bergharen-Hoge Weg B.*: Pleistoceen zand. L.: Een natuurlijke hoogte. Vo.: Gunstig; veel bouwland. V.: Kogelpotten en Pingsdorfer aardewerk, alsmede steengoed. XI-XV.

66. *Bij „de Hofstede” onder Hernen B.*: Stroomruggrond. L.: Geen waarneembare verhoging. Vo.: Gunstig; bouwland. V.: Naast talrijke inheemse scherven ook die van ruwwandig Romeins aardewerk. I-III A.

67. *Bij „Neervelt” onder Hernen B.*: Stroomruggrond. L.: Geen waarneembare verhoging. Vo.: Gunstig; bouwland. V.: Meest inheems aardewerk, voorts ruwwandig Romeinse scherven. I-II.

68. *Het Sunten B.*: Pleistocene verhoging. L.: Een flinke hoogte. Vo.: Gunstig; bouwland. V.: Veel inheemse scherven naast terra sigillata, gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk. Een Pingsdorfer en een Kogelpot scherfje, wat grijs gesmoord aardewerk en steengoed. I-III A; XI-XVI.

69. *De Aaldert B.*: Pleistocene verhoging. L.: Een flinke hoogte. Vo.: Gunstig; bouwland. V.: Weinig in aantal. Laat-Kogelpotten en grijs gesmoord aardewerk, alsmede steengoed. XIII-XVI.

70. *Het Hof bij Bergharen B.*: Pleistocene verhoging. L.: Een flinke hoogte. Vo.: Voldoende; gedeeltelijk bouwland. V.: Laat-Kogelpotten aardewerk en steengoed. XIII-XV.

71. *Leur-dorp*⁵²⁾ B.: Pleistoceen zand. L.: Enigszins hoog gelegen terrein. Vo.: Matig; bouwland naast erven. V.: Inheems aardewerk; laat-Kogelpotten aardewerk en steengoed. Ca I; XIII-XVI. Lit.: Ex. Rom., III, p. 105?

72. *De Gerstkamp B.*: Onder en op stroomruggrond. L.: Onder het maaiveld. Vo.: Een profielkuil gegraven. V.: Talrijke fragmenten van inheems aardewerk en een scherp terra sigillata. Ca II.

WIJCHEN

73. *Niftrik-dorp B.*: Stroomruggrond. L.: Geen verhoging waarneembaar. Vo.: Voldoende; bouwland naast erven en boomgaarden. V.: Enkele scherven van Kogelpotten en steengoed. XII-XV.

74. *Het Vormer B.*: Pleistocene zandkop. L.: Natuurlijke hoogte. Vo.: Voldoende; meest bouwland. V.: Een bekerrandscherfje met ingestoken horizontale lijnen. Naast zeer veel inheems aardewerk ook Romeins ruwwandig. Aeneol; urnenveldentijd; I-III A.

75. *De Woord B.*: Pleistocene zandkop. L.: Natuurlijke hoogte. Vo.: Voldoende; bouwland en erven. V.: Naast zeer veel inheems aardewerk ook Romeins ruwwandig. Pingsdorfer-achtig en Kogelpotten aardewerk alsmede steengoed. Urnenveldentijd; I-III; XII-XV.

76. *De Pas B.*: Pleistoceen zand. L.: Zwak golvend. Vo.: Voldoende; veel bouwland. V.: Een Karolingische tuitpot en later m.e. aardewerk. IX-XV.

39 H ± 177.50/425.20
ROB terr. 39 H. 422

52) Aan de O. zijde van de N.H. Kerk bevindt zich een berg, zeer waarschijnlijk een z.g.n. château à motte.

.52

.53-58

.59-60

.159-160

.189

.190-194

.195

.196

.200

.201

.169

.170-171

.173-174

77. ^{vindplaats k} *De Kruisberg* B.: Pleistocene zandkop. L.: Een deels afgegraven „berg”. Vo.: Bij het weghalen van zand. V.: Bronstijd en urnenvelden aardewerk, alsmede Romeins aardewerk. Urnenveldentijd; I-III A. 39 H 178.55/425.25 ROB arch. 39 H. 36 Z
- B[?] 78. *Wijchense Hei* B.: Pleistoceen zand. L.: Zwak golvend. Vo.: Incidentele graverij. V.: Bekeraardewerk en urnenvelden ceramiek.
79. *Woezikse straat* B.: Pleistoceen zand. L.: Zwak golvend. Vo.: Voldoende; veel bouwland. V.: Aardewerk uit urnenvelden- en Romeinse tijd.
- e 1929/4.1-21 80. *Grafveld bij Teersdijk* B.: Pleistoceen zand. L.: Zwak golvend terrein. Vo.: Opgraving door F. BLOEMEN m.m.v. R. M. v. Oudheden in 1929. V.: Romeinse brandgraven.
- B 81. *Terrein M bij Wijchen* B.: Pleistoceen zand. L.: Hoge oever van Wijchense Meer. Vo.: Onbekend. V.: Laat-urnenvelden aardewerk en een Kogelpot.
- B[?] 82. *Molenberg-Raadhuis* B.: Pleistoceen zand. L.: Een berg met zwak golvende omgeving. Vo.: Min of meer opzettelijke afgraving. V.: Vooral Romeins en voorts wat inheems aardewerk. Ca II.
- L 83. *Wijchen-dorp* B.: Pleistoceen zand. L.: Op een grotendeels natuurlijke hoogte. Vo.: Bij riooleringswerkzaamheden en andere graverijen. V.: Romeins aardewerk alsmede laat-Karolingische scherven. Lit.: Ex. Rom. III, p. 104 en 105.
- jr vol. ? 0 84. *Terrein bij station Wijchen* B.: Pleistoceen zand. L.: Een grotendeels afgegraven hoogte. Vo.: Opgraving door W. C. BRAAT in 1939, waarbij huizensporen zijn gevonden. Vroege IJzertijd.
- B[?] 85. *Valendries en Alverna* B.: Pleistoceen zand. L.: Een heuvelachtig terrein. Vo.: Min of meer opzettelijke opgravingen. V.: Talrijke potten en scherven van Hallstatt, La Tène en Romeins aardewerk.
- .178 86. *Lunen* B.: Pleistocene zandopduiking. L.: Een natuurlijke hoogte. Vo.: Gunstig; meest bouwland. V.: Wat inheems, een Pingsdorfer en laat m.e. scherven. Vroege IJzertijd; XII-XV.
87. *Het Slotje* B.: Pleistocene zandopduiking. L.: Een natuurlijke hoogte. Vo.: Voldoende; meest bouwland. V.: Enkele inheemse scherven. In historische tijd heeft hier een min of meer versterkt huis gestaan.
- .177 88. *Heumense weg en Wijchense Ven* B.: Pleistoceen zand. L.: Heuvelachtig terrein. Vo.: Incidentele en officiële opgravingen. V.: Bekeraardewerk. Hallstatt. La Tène en Romeins aardewerk. Lit.: F. BLOEMEN, *Praehistorische woningen te Wychen, Oudh. Meded.*, N.R. XIV, p. 5 en F. C. BURSCH, *Germaansche huizenbouw, Oudh. Meded.*, N.R. XVI, p. 25.
- 180.20/422.80 89. *Waayendonk* B.: Pleistocene zandkop. L.: Een natuurlijke hoogte. V.: Incidentele vondsten en opgravingen. V.: Een stenen bijl en Romeinse vondsten.
- 90. *Vossenberg* B.: Pleistocene zandrug. L.: Een heuvelachtig terrein. Vo.: Opgraving van 1926 A. E. REMOUCHAMPS. V.: Inheems en Romeins aardewerk. Jr vol. RMVO p. 15
- B[?] 91. *Bullenkamp* B.: Pleistocene zandrug. L.: Een heuvelachtig terrein. Vo.: Incidentele opgravingen. V.: Urnenvelden aardewerk.
- 0 92. *Scheiwal*. B.: Pleistoceen zand. L.: Golvend terrein. Vo.: Officiële en incidentele opgravingen. De eerste o.l.v. W. C. BRAAT. V.: Een Romeinse villa, alsmede sporen van meer gebouwen en talloze scherven van Romeins aardewerk. Lit.: W. C. BRAAT, *Nieuwe opgravingen van Romeinsche villae, Oudh. Meded.*, N.R., XV, p. 4. ver. nr. 92
- .175-176 93. *Wezel* B.: Pleistocene zandopduiking. L.: Een natuurlijke hoogte. Vo.: Voldoende; meest bouwland. V.: Vooral inheemse scherven, maar ook enig Romeins aardewerk. Pingsdorfer en Kogelpotten aardewerk, alsmede steengoed. I-II; XI-XV.
- 94. *Langs Hoogbroekse weg* B.: Pleistoceen zand. L.: Verscheidene afgegraven „bergjes”,

e 1949/1.

overigens glooiend terrein. Vo.: Gunstig; meest bouwland. V.: Op de kopjes ten W. van de Hoogbroekse weg vindt men steeds inheems schervenmateriaal. Ten O. van deze weg liggen oude bouwlanden, die in hun 60 cm dikke zwarte bovenlaag vol zitten met schervengruis van inheems aardewerk.

OVERASSELT

95. *Nederasselt bij Prot. kerk* B.: Pleistocene zandkop. L.: Een sterke verhoging. Vo.: Gunstig; bouwland. V.: Enkele inheemse scherven, maar hoofdzakelijk Romeins ruwwandig aardewerk; enkele vroeg en laat m.e. scherven. Ca II A; M. E.

96. *Langs de Scheiwal*. Zie Wijchen No. 92.

97. *Overasseltse en Worssemse zanden*. Van de talloze zandkoppen zijn er een aantal geïnspecteerd. Op enkele daarvan werd gevonden: inheems en laat middeleeuws aardewerk. Het onderzoek is hier onvolledig.

98. *Balgooien-dorp* B.: Stroomruggrond. L.: Een flauwe verhoging. Vo.: Matig; tuingrond bij erven en oud kerkhof met toren. V.: Laat-Kogelpotten aardewerk en steengoed. XIII-XV.

99. *Keent* B.: Overslaggrond. L.: Enkele flauwe verhogingen. Vo.: Gunstig; bouwland naast erven. V.: Grijs gesmoord aardewerk en steengoed. Baksteenpuin van een oude kapel, die door de Duitse bezetters is afgebroken. XIV-XVI.

100. *Balgooien-kasteel* B.: In oude Maasarm. L.: Kasteelruïne met gras overgroeid.

HEUMEN

101. *De Hosterd bij Heumen-dorp* B.: Hoge leemgrond. L.: Flauwe verhoging. Vo.: Gunstig; bouwland en 2 profielkuilen. V.: Verspreid over het oppervlak inheemse en middeleeuwse scherven. In het profiel van 37-80 cm onder het maaiveld talrijke brokjes inheems aardewerk.

102. *Vosseneind* B.: Pleistocene zandkop. L.: Natuurlijke hoogte. Vo.: Voldoende; bouwland. V.: Meest inheemse scherven (Romeinse import?) en laat middeleeuws aardewerk.

103. *De Burcht* B.: Leemgrond. L.: Grotendeels vergraven terrein. Vo.: Hier niet naar scherven gezocht.

BATENBURG

104. *Bij de Niftrikse sluis* B.: Stroomruggrond. L.: Zeer weinig opgehoogd terrein. Vo.: Matig; bouwland vol onkruid. V.: Pingsdorfer en Kogelpotten aardewerk, alsmede steengoed. XI-XV.

105. *In de Hammen* B.: Pleistocene zandkop. L.: Natuurlijke verhoging. Vo.: Gunstig; bouwland. V.: Talrijke inheemse scherven, enkele Romeinse ruwwandige scherven en wat steengoedachtig aardewerk. I-III A; XIII-XV.

106. *De Kapelhof te Lienden* B.: stroomruggrond. L.: Zeer weinig opgehoogd terrein. Vo.: Voldoende; vrij veel bouwland. V.: Behalve talloze leien van de voormalige kapel ook inheems en Romeins ruwwandig aardewerk, alsmede een enkele laat-middeleeuwse scherf van steengoed. Ca II; XV.

107. *Aan de Voorstraat bij Lienden* B.: Deels op een pleistocene zandkop, deels onder en op twee stroomgrondafzettingen. L.: De zandkop is als een zeer flauwe verhoging zichtbaar. Vo.: Gunstig; van bouwland en uit profielput. V.: Uitsluitend scherven van inheems aardewerk. Vroege IJzertijd.

108. *Batenburg* B.: Stroomruggrond. Vo.: Bouwland buiten het stadje en rondom de burcht. V.: Scherven van inheems aardewerk. Vroege IJzertijd. Lit.: *Ex. Rom.*, III, p. 105 en 106.

. 163-

. 166

. 167

. 168

. 190

. 190

. 72-73

. 74-76

. 77-79

. 80

. 203

APPELTERN

e 1949/1.

. 89-91

109. *De Oude Hof bij de Blauwe sluis* B.: Stroomruggrond. L.: Boerderijen op hoogten met deels afgegraven bouwland. Vo.: Voldoende; deels bouwland. V.: Naast zeer veel inheems aardewerk ook Romeins ruwwandig goed en een stukje terra sigillata. Voorts grijs gesmoord aardewerk en steengoed. I-III A; XIV-XVI.

110. *Maasbommel-burcht* B.: Stroomruggrond. L.: Een met grasland en boomgaard begroeid terrein, dat door een ringvormige gracht is omgeven.

. 92-93

111. *Maasbommel-west* B.: Stroomruggrond. L.: Alleen in het N. langs de landweg enkele verhoogde onbewoonde erven. Vo.: Matig; bouwland tussen veel erven en boomgaarden. V.: Pingsdorfer aardewerk en steengoed, alsmede grijs gesmoord aardewerk. XI-XVI.

. 94-97

112. *Berghuizen* B.: Op en in stroomruggrond. L.: Tegen de Maasdijk aan. Vo.: Voldoende; van bouwland naast erven en boomgaard. Het Romeinse niveau ligt 45 cm onder het maai-veld. V.: Romeins ruwwandig aardewerk. Pingsdorfer, na-Karolingisch en Kogelpotten aardewerk alsmede steengoed. pl.m. II; pl.m. XI-XV.

. 98-99

113. *Alphen-dorp* B.: Stroomruggrond. L.: Veel opgehoogde erven. Vo.: Matig; meest boomgaarden en erven. V.: Ruw- en gladwandig steengoed en grijs gesmoord aardewerk. XIII-XV.

. 100-102

114. *Munnikken-Woerd* B.: Pleistoceen zand. L.: Een natuurlijke hoogte. Vo.: Voldoende; bouwland naast erven en boomgaarden. V.: Naast veel inheems aardewerk ook Romeins ruwwandig aardewerk. Vroeg-geel-geglazuurd en Kogelpotten aardewerk alsmede steengoed. I-III A; XI-XV.

. 103-105

115. *Woerd* B.: Pleistoceen zand. L.: Een natuurlijke hoogte. Vo.: Voldoende; bouwland naast erven en boomgaarden. V.: Naast veel inheems aardewerk ook Romeins ruwwandig goed, o.a. terra sigillata. Een Karolingisch scherfje, Pingsdorfer, vroeg steengoedachtig en Kogelpotten aardewerk, alsmede steengoed en plaatselijk veel leifragmenten. I-III A; IX-XV.

. 143-144

116. *De Voorste Ossenwoerd* B.: Stroomruggrond. L.: Een duidelijk waarneembare hoogte. Vo.: Onvoldoende; alles grasland, doch vondsten uit molshopen. V.: Veel inheemse scherven, naast talrijke Romeinse importstukken. I-III A.

. 145

117. *De Achterste Ossenwoerd* B.: Pleistoceen zand. L.: Een natuurlijke hoogte. Vo.: Onvoldoende; een zandgat in een weiland. V.: Uitsluitend inheems aardewerk. I-II.

. 146-147

118. *De Kattenheuvels* B.: Stroomruggrond. L.: Een flauwe verhoging. Vo.: Gunstig; bouwland. V.: Naast veel inheemse scherven ook talrijke ruwwandige Romeinse I-III A.

. 148-150

119. *Altforst-dorp* B.: Stroomruggrond. L.: Drie van elkaar gescheiden duidelijk waarneembare, uitgebreide verhogingen langs de dorpswegen. Vo.: Matig; bouwland tussen de erven. V.: In het zuidelijk deel van het dorp enkele inheemse en Romeinse scherven. Overigens na-Karolingisch en Kogelpotten aardewerk, alsmede steengoed. I-III A; XI-XV. Lit.: Ex. Rom. III, p. 106.

. 151-154

120. *Den Hepperd* B.: Stroomruggrond. L.: Duidelijk waarneembare verhoging. Vo.: Voldoende; meest bouwland. V.: Inheems aardewerk. Karolingisch, Pingsdorfer en Kogelpotten aardewerk, alsmede steengoed. I-II; XIII-XV.

. 155-157

121. *De Hoge Varen* B.: Stroomruggrond. L.: Een flauwe verhoging. Vo.: Gunstig; geheel bouwland. V.: Naast talrijke scherven van inheems aardewerk ook die van Romeins ruwwandig aardewerk. Enkele laat-middeleeuwse scherven. I-II; XV-XVI.

O

122. *Het Fort onder Altforst* B.: Komgrond. L.: Geëgaliseerd terrein. Vo.: Onderzoek van J. G. N. Renaud in Maart 1944 bij de egalisatie van het perceel. Zie Archief R.O.B. te Amers-

e 1949/1.

foort. V.: Het bij de opgraving gevonden aardewerk is gedateerd ca 1400 en XVIIe eeuw.

123. *Appeltern-dorp* B.: In lichte stroomruggrond. L.: Tegen de Maasdijk aan. Vo.: Slecht; zeer weinig bouwland tussen erven en boomgaarden. V.: Steengoedachtig en grijs gesmoord aardewerk, alsmede steengoed. XIII-XVI. Lit.: Ex. Rom. III, p. 106?

124. *Appeltern-kasteel* B.: In overslaggrond. L.: Vergraven en opgehoogde terreinen. Vo.: Matig; ten O. v. h. kasteel een bouwlandperceel. V.: Eén na-Karolingische scherf, Kogelpotten en grijs gedraaid aardewerk, alsmede steengoed. XII-XV.

.204

.205

SUMMARY

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS OF THE OLD SETTLEMENTS IN THE
LAND VAN MAAS EN WAAL

In the Oudheidkundige Mededelingen N.R. XXX the results of an archaeological examination of the old settlements in the Over- and Neder-Betuwe have been published, which may in many respects be compared with the present study. In this case too a map of the soil made by the Soil Survey at Wageningen is the background against which the history of human settlement must be seen. We may distinguish three regions, each with its own history.

1. There is a close connection between the riverclay landscape along the river Waal which is the northern boundary of the area in question and the above mentioned Betuwe. This landscape is characterized by some prehistoric stray finds and traces of a rather dense population during the Roman epoch. The route of a Roman high road could be approximately determined, (see map) partly with the aid of parcel names. The continuity up to the merovingian times cannot be definitely proved; however it is not entirely out of the question. Late medieval finds show that in those days sediments were still deposited.

2. The central eastern part of the region consists of sand soil, part of which, on account of its high level, was never flooded. The important layman's collection in the municipality of Wychen shows that this ground was inhabited from the late neolithic ages up to the late Roman times. Especially the important urnfield material found in this village is dealt with. The pictures give a review of the pottery that was found here. Connections with South German and Swiss Hallstatt B culture can be observed.

3. Immediately south of the wedge of sand soil which points to the west an old river Meuse has been mapped by the Soil Survey. On the bank of this river several Roman settlements were found. Along the present Meuse late Roman or early medieval sediments may be distinguished on top of the Roman habitation level. During the canalisation of the river Meuse in about 1930 some neolithic and bronze age implements were dredged, which is an indication that the surface of those days was covered by a considerable amount of sediments shortly afterwards.

The map is a simplified soil-map made by Ir L. PONS, soilman, which presents the settlements of Roman times.

P. J. R. M.

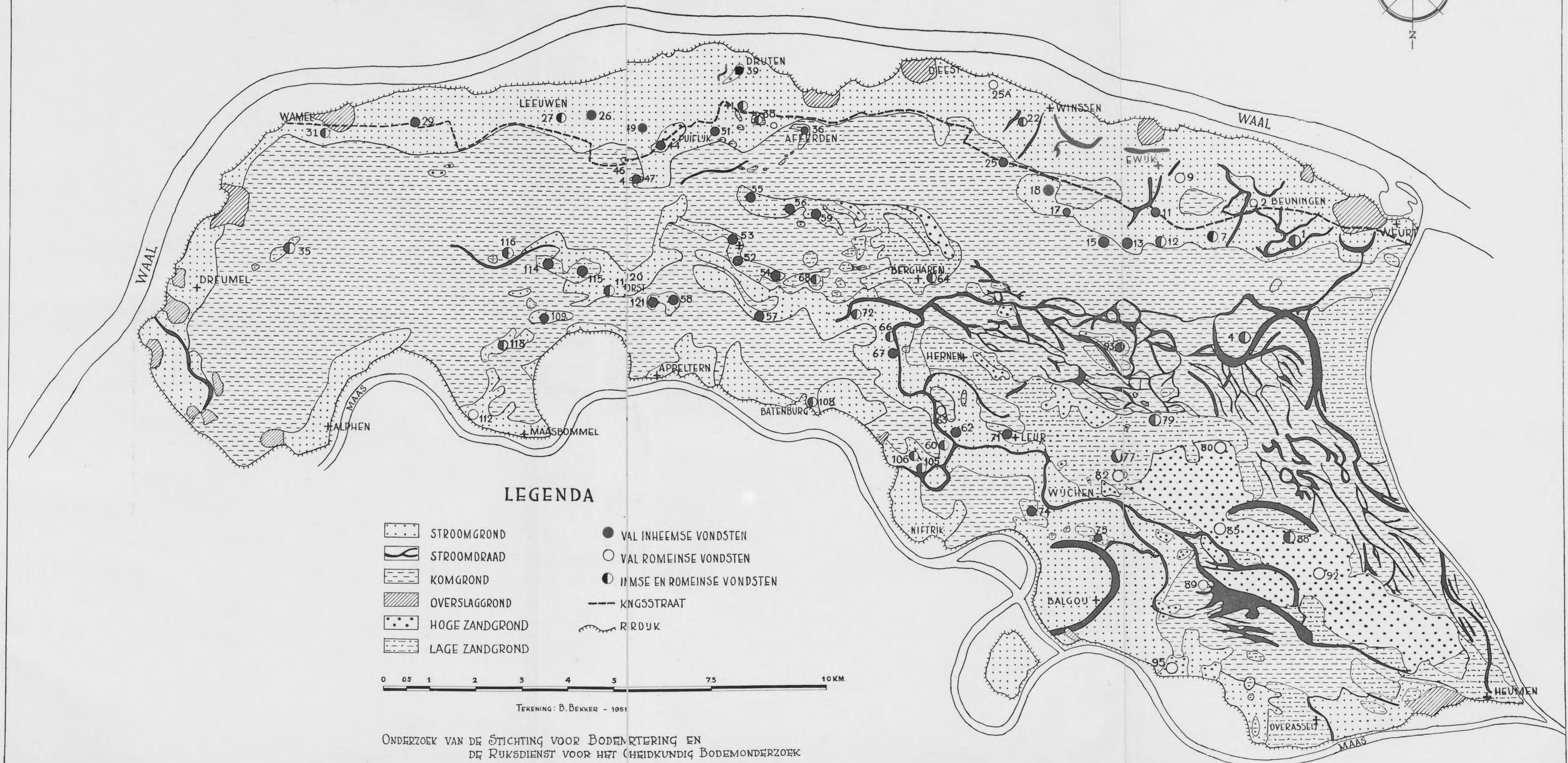
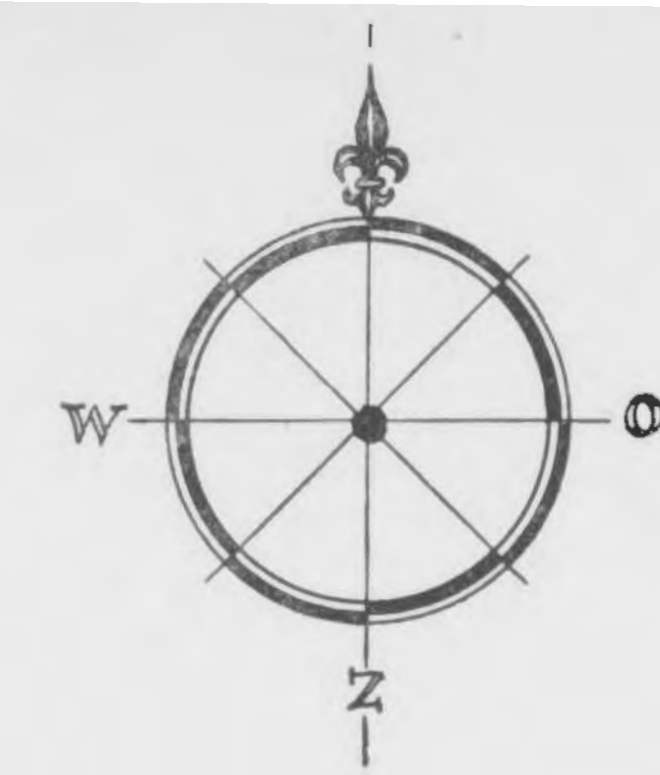

e

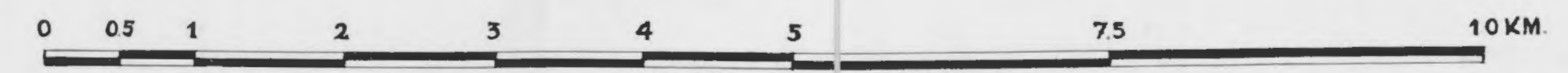

VEREENVOUDIGDE BODEMKAART VAN HET LA VAN MAAS EN WAAL
 MET WOONPLAATSEN UIT DE 2^e EEUW N.B.R.

LEGENDA

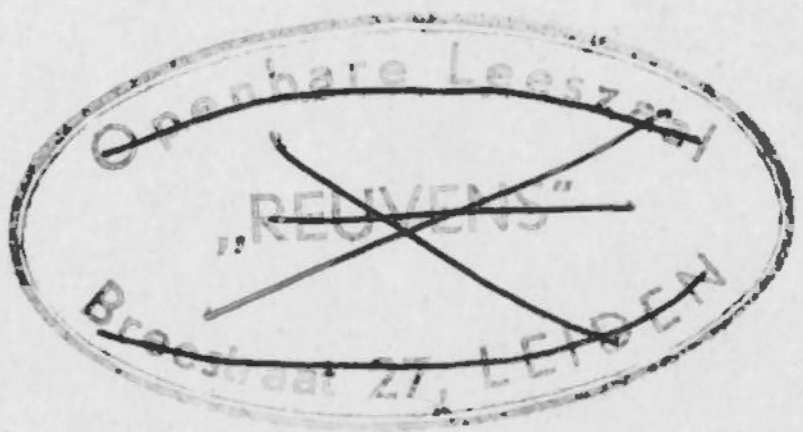
	STROOMGROND		VAL INHEEMSE VONDSTEN
	STROOMDRAAD		VAL ROMEINSE VONDSTEN
	KOMGROND		IN MISE EN ROMEINSE VONDSTEN
	OVERSLAGGROND		KINGSSTRAAT
	HOGE ZANDGROND		R. RDUK
	LAGE ZANDGROND		

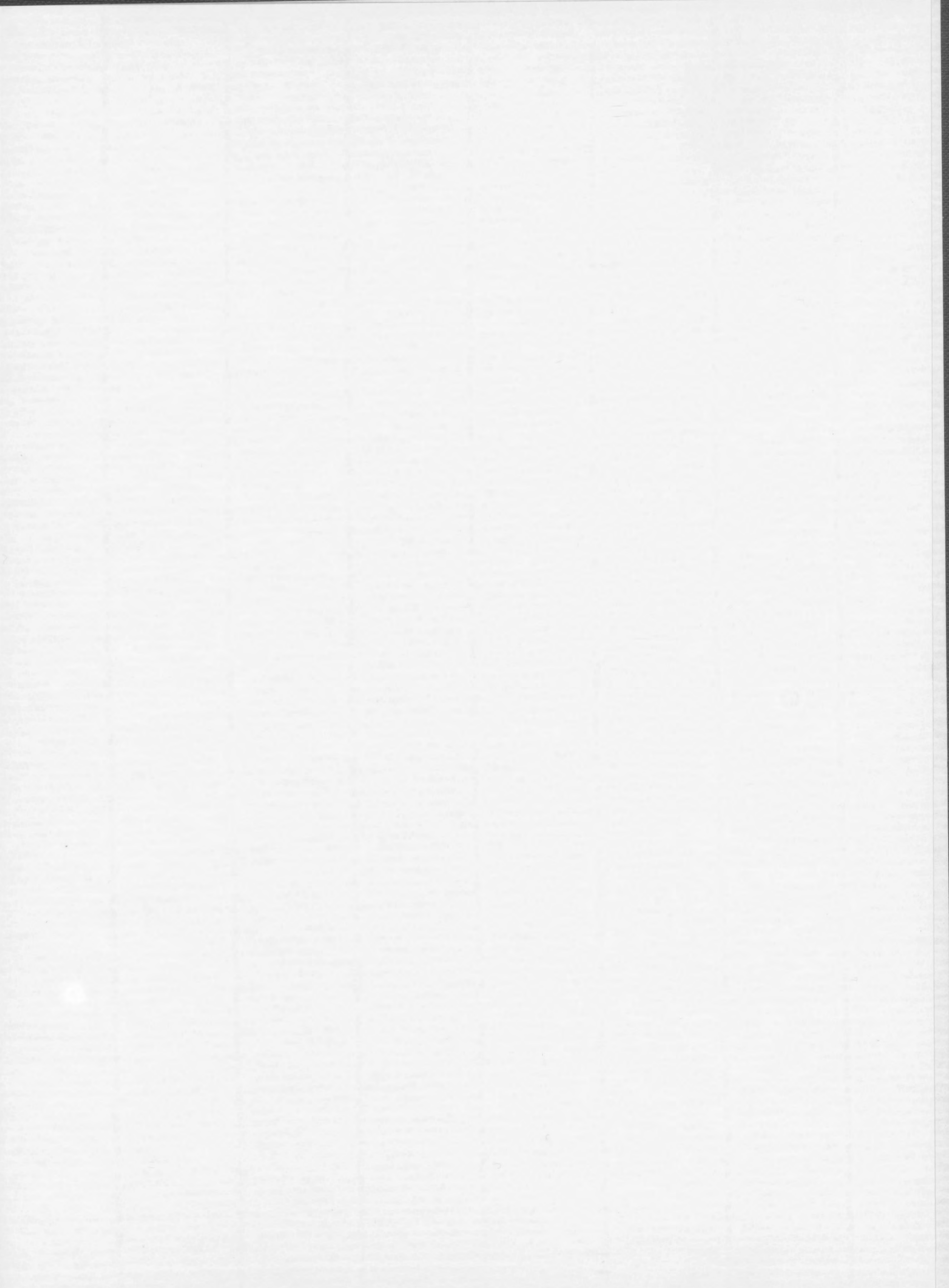
TEKENING: D. BEKKER - 1951

ONDERZOEK VAN DE STICHTING VOOR BODENRTERING EN
 DE RUKDIENST VOOR HET CHEMISCH BODEMONDERZOEK

PPN 171 713 273

PPN 171 713 567

PPN 171 713 892

PPN 171 714 113